

319376

6

2. évf.
1992/93
3. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGGUTATÁS

Szemle a hazai és a külföldi irodalomból
2. évfolyam 1992/1993
3. szám

Tiszteletbeli főszerkesztő:
Benda Kálmán

Felelős szerkesztő:
Cholnoky Győző

A referátumok szövegét
 gondozta:
Futala Tibor

Grafikai tervező:
Szabó János

Felelős kiadó
Juhász Jenő
 az Országos Idegennyelvű
 Könyvtár főigazgatója

Szerkesztőség:
 Budapest, V., Molnár u. 11.
 Pf. 244 1368
 Telefon: 118-8515

Megjelenik negyedévenként.
 Éves előfizetési ár:
 800 Ft. Külföldön: 24 \$
 Előfizethető
 az Országos Idegennyelvű
 Könyvtár

MNB 232-90142-7662 számán
 Terjeszti a szerkesztőség

A lap egyes számai – 200.- Ft-os
 áron – megvásárolhatók az
 Országos Idegennyelvű
 Könyvtárban és a
 Könyvtárellátó Vállalat Kódex
 Könyvruházában
 (Bp. V., Honvéd u. 5.)

HU ISSN-1215-2684

Készült a BÍRÓ family
 nyomdaüzemében
 Felelős vezető: Bíró Endre

A kézirat lezárva: 1993. márc. 24.

*A kiadvány a
 "Magyarország nemzeti
 és etnikai kisebbségeiért"
 és a Soros
 alapítvány támogatásával
 jelenik meg.*

Tartalom**Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok**

Kereszténység és naciolizmus (Pastričák, Daniel)	623
Etnikai kategorizálás és kirekesztés: a kulturális értékek és társadalmi sztereotípiák szerepe az etnikai hierarchiák kialakulásában (Hagendoorn, Louk)	627
Szociális és etnikai elkülönülés a nagyvárosokban (Problèmes Politiques et Sociaux)	630
Nemzeti kisebbségek Magyarországon. A fiatal demokrácia régi és új problémái (Seewann, Gerhard)	632
A romániai nacionalizmus (Gabanyi, Anneli Ute)	636
Miben különböznek a szlovákok a csehektől? (Kusý, Miroslav)	639
Angyalszárnny és ördögputa nélkül. A szlovák-zsidó megbékélésről (Münz, Teodor; Franek, Jaroslav)	642
Szerb-horvát aszimetriák (Grmek, Mirko D.)	645
Macedónia: viták kereszttűzésében (Troebst, Stefan; Giakoumis, Pantelis)	647
Német kisebbség a mai Lengyelországban (Sakson, Andrzej)	649
A balti országok sorsa	651
A szovjet immigráció harmadik hulláma az Egyesült Államokban (Šamšur, O.V. – Mingazutdinov, I.A.)	654
Szovjet emigráció 1990-ben (Heitman, Sidney)	657

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Amerikai-párhuzamok. Két Amerika-tárgyú va-csági regényről (Toldi Éva)	659
Egyetlen hatalmunk: a (sajtó)nyilvánosság (Cseke Péter)	661
Az alávetett szólásra emelkedik (Wald, Alan)	663

Kisebbségek nyelvhasználata

A magyar nyelv iskolai oktatásának reformja Romániában a nyolcvanas években (Péntek János)	665
A hiányos nyelvi kultúra csökkenti a cigánygyerekek iskolai teljesítményét (Tancer, Mladen)	667

Kisebbségek kultúrája

Az európai kultúra: egység, sokféleség (Kosáry Domokos)	667
---	-----

Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok

Kereszténység és nacionalizmus

Szerzőnket, egyébként a pozsonyi huszita egyház prédikátorát az készítette tanulmányának megírására, hogy a "bársonyos forradalmat" követően egy újfajta "étosz" szállta meg az utcákat, a nemzet, a nemzeti tudat, a nacionalizmus "étosza". Ráadásul ezt a nemzeti "étoszt" mind gyakrabban (és nem csak Szlovákiában) a keresztény vallással próbálják indokolni, ha úgy tetszik: szalonképessé tenni.

A "nemzet" szót napjainkban mindenki anélkül használja, hogy legalább megkísérelné tényleges értelmének körülhatárolását. A nemzet, a nemzeti tudat és a kereszténység viszonyrendszerének feltárása megköveteli, hogy mindenekeelőtt a nemzethez való tartozás ismérveit, illetve a nemzeti tudat meghatározó forrásait lefedezzük fel. Ezek a következők: az egyedek genetikai meghatározottsága, az otthon élménye és a nyelv.

Az egyedek genetikai meghatározottságát, amelyet szent könyvei alapján a keresztény hagyomány mindig is elismert, ma empirikus eszközökkel bizonyítja a genetika. Az etnikai vagy nemzeti együvértartozás tudatának jelentős hányada minden bizonnyal e genetikai összefüggésekből adódik. Csakhogy: miközben a genetikai meghatározottság a nemzet fogalmát meg tudja indokolni, tartalmát meghatározatlannak hagyja. Nevezetesen azért, hogy e jelenségnek számos rétege van. Legelső rétegében családi szervezatként mutatkozik. Középső rétegeiben található a nemzetiségi, etnikai vagy nemzeti összefüggések. Ha még mélyebbre hatolunk, azt tapasztaljuk, hogy a "nemzeti" realitása egyre tompábbá válik. A genetika itt is bizonyosságot szolgáltat a zsidó-keresztény hagyománynak, hogy ti. a kezdetek legkezdetén egyetlen genetikai előzmény (ha úgy tetszik: Ádám és Éva) áll, s ebből a perspektívából az emberiség nem más, mint egyetlen ókszínű nemzet.

Az otthon élménye sem alkalmas arra, hogy vele a nemzet fogalmát teljes igazsággal határoljuk körül, minthogy az inkább konkrét emberekhez, mintsem etnikai közösséghez kapcsolódik. És továbbmenve: e jelenségnek is több köre van. Az első kör a szülőház, az utolsó az állam, amely - ugyebár - gyakorta több mikumot is átfog.

A nemzeti tudat legattraktívabb forrása a nyelv, hisz benne tükröződik az adott nyelvvel létrehozó etnikai csoport mentalitása és gondolkodásmódja. De a nyelv nem határozza meg a nemzet fogalmát egyértelműen, gondoljunk csak a nyelvjátszókra. "Ezzel párhuzamosan úgy tűnik, hogy az irodalmi nyelv és a nyelvjátszók közötti különbséget inkább egy csoportnak a más csoportok rovására érvényesített harata, semmint valamiféle belső törvényszerűség hozta létre. Ha a szélesebb helyi csoportokat (pl. a szláv, a román, a szemita stb. nyelveket) is tekintetbe vesszük, el kell ismernünk, hogy a nyelv által definiált nemzet határai meghatározatlanok. Nemcsak befelé, hanem kifelé mutató irányban is."

Az előadottakból következik egyfelől az, hogy e földön nincs lehetőség egy nemzetek fölötti emberiség kialakulására, másfelől pedig az, hogy a nemzeti

együvértartozás tudatát meghatározó tények túlságosan relatívak ahhoz, hogy az életben alapvető feladatot szavazzunk meg számukra.

Az életben a relatív értékekkel, –így a nemzeti tudattal és a nacionalizmussal is,– állnak szemben az abszolút értékek. Ezek általánosan érvényesek minden kor és faj embere számára. Az élet drámája végkifejletében ui. elsősorban az egyedek drámája. "Mindnyáján megszületünk, élünk és meghalunk ama tagadhatatlan konfliktus közepette, amely önmagunk tudata és a halál ténye között feszül. Valamennyien - tudatosan vagy tudatalattian - keressük azokat a válaszokat, amelyek meg tudnák oldani ezt a konfliktust. Mindenki (akárcsak évezredek előtti őseink) naponta dönt a bennünk és a körülöttünk lévő jó és rossz között."

Az ősi keresztény hagyomány szerint a rossz akkor jelent meg a földön, amikor a leghatalmasabb angyal Istenné emelte önmagát, amikor a másodlagos dolog az elsődleges elé tolakodott, s ezáltal pozitív értékei negatívvá váltak. "Ha ehhez hasonlóan a 'nemzet patrónusát' olyan funkcióval ruházzák fel, amely nem illeti meg, ha az ideiglenes (inkább intuitív, mint racionális) e földi funkció helyett alapvető (az élet és a történelem végcéljára vonatkozó) feladatot bízunk rá, azaz ha ezt a 'jótékony' barátot Istenné emeljük, az értelmes barát őrült démonná válik." A fentieket több szempontból szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy erkölcsileg a nemzeti étosz ösztönszerű, a természetes ösztönök egyike. Mint tudjuk: önmagában egyetlen ösztön sem minősíthető jónak vagy rossznak, midőssze vannak, amelyet a látó lelkiismeretnek kell vezetnie. Az emocionális oldal felőli vizsgálat a nemzet iránti szeretetet /szerelmet a többi e világi szeretet/ szerelem közé sorolja. Ezek mindegyike csak relatívan jó, s ezért, hacsak nincsenek a lélek magasabb rendű szeretetének ellenőrzésébe utalva, átlépik saját határaikat, és glorifikált egoizmusként funkcionálnak (ld. pl. az emberek fékevesztett szexualitását, "majomszerelmét"). A nemzeti érzés is glorifikált kollektív egoizmussá satnyul, ha a Legfelsőbb Szerelem nem szorítja határok közé. "Számomra - szögezi le a szerző, azon 'mi kutyánk kölykeinek' mentegetése, akik a téren csak azért támadták meg a mi 'idegen nemzetiségű' elnökünket (Václav Havelről van szó - A ref.) mert ők a 'mi kutyánk kölykei', illetve a megtámadott elnök fondorlatos politikai trükkkel történő megvádolása csak azért, mert 'idegen', nem más, mint a kollektív egoizmus iskolapéldája, ha úgy tetszik: a nemzetszeretet majom változata."

Végül - s ezt az ember abszolútum iránti vágya teszi lehetővé - nemzeti méretekből következhet be az angyal korábban már bemutatott metamorfózisa, azaz a nemzeti tudat démonizálódása.

Mindez elvezet ahhoz a konklúzióhoz, hogy a nacionalizmus jelenlegi hulláma veszedelmesen deformálja a nemzeti étoszt, és korántsem tekinthető adekvát megnyilvánulásnak.

Mit állít az eddig elmondottakkal szemben a keresztény világ, milyen forrásokból eredeztetni mondanivalóját? - ezzel foglalkozik a tanulmány következő, jelentőségében meghatározó része. Mindenekelőtt: "Hit által értjük meg, hogy a világokat Isten szava alkotta, úgyhogy a nem láthatókból állt elő a látható" (Zsid 11,3). Ezáltal a kereszténység a külső cselekedetek figyelmét befelé, a jelenségek leple mögé fordítja. "Az ember tényleges identitása a maga végső elhelyezkedésében nem azonos testének identitásával. A történelem nagylélekzetű drámájának közepette

a test nem más, mint ideiglenes identitású kosztümje annak a szerepkörnek, amelyet ebben a drámában az ember eljátszik . . . Ebből a perspektívából a genetikai meghatározottság és a nyelvi hovatartozás . . . nem tűnik másnak, mint az időleges és halálos szerepkör kosztümjét képező szövet egy részének. Hasonlóképpen van ez az otthon élményével." Ehelyett így szól a krisztusi üzenet: "Az én Atyám házában sok hajlék van . . . Elmegyek, hogy helyet készítssek nektek" (Jn 13, 2-3).

A világról való alapvető igazságot sem empirikus, sem metafizikus vizsgálódással nem lehet felderíteni: az nem fedezhető fel, hanem - a Bibliában - jelenésként, kinyilatkoztatásként áll elő, s a hívők szerint a történelem fölötti örökkévalóságból egy-egy világosságnyalábját az emberi életekbe veti, az emberekébe, akik a történelem közepette különféle korokban és kultúrákban élnek. Egyebek mellett a nemzet kérdésében is megnyilatkozik.

Miután a szerző - Mózes első könyve, a Genézis alapján - az ember teremtéséből, bűnbeeséséből és kiűzetéséből kiindulva felvázolja az emberi természet "romlásának" útját, e romlás további stációjának a népek-nemzetek megjelenését teszi meg. "A népek-nemzetek keletkezésének bibliai szimbóluma a babiloni torony. Az ég meghódítását célzó, de befejezetlenül maradt torony alól az emberek különféle nyelvekkel elválasztva széledtek szét. A saját létezését az Isten színvonalára emelésének vágyától űzött emberiség elvesztette a kölcsönös megértés alapvető képességét . . . A kinyilatkoztatás a továbbiakban már a népileg-nemzetileg megoszlott emberiség keretében megy tovább (Ábrahám kiválasztása, a kiválasztott nép) - a betegségnek azon feltételek között kellett gyógyuláshoz vezetnie, amelyet önmaga okozott. A nemzeti kiválasztás tudata azonban a kritikus időben a végső kinyilatkoztatás elfogadásának tekintetében akadályként lépett fel. A zsidóknak, akik időszámításunk kezdetén a Messiás intenzív várásának jegyében éltek, a Messiásról határozott elképzelésük volt: Dávid-típusú királyra, Isten kijelölté karizmatikus vezérre vártak, aki megszabadítja a népet a rómaiak igájától, és a nemzeti-vallási zsidó állam királyává válik."

A nép kezdetben éppen ezt a képzetet látta inkarnálódni Jézusban. Azonban Jézus "nem kért e funkcióból". ("Amikor pedig Jézus észrevette, hogy érte akarnak jönni, és el akarják vinni, hogy királlyá tegyék, visszavonult ismét a hegyre önmagában" - Jn 6,15.). Sok teológus Júdás árulását arra vezeti vissza, hogy a zsidók csalódtak Jézusban, mivel nem felelt meg várakozásaiknak, s Pilátus kérdésére is elhárította magától a zsidók királya címet ("Én azért születtem, és azért jöttem a világba, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról" - Jn 18, 37).

A Jézus-jelenség nem szorítható be nemzeti-vallási keretek közé, azaz nemzetek fölötti. A relatív értékeket, így a zsidók törvényét és a hellénisták kultúráját, minthogy mindkettő a nemzetek közötti rivalizálást támogatta, Jézus a kereszttel cserélte fel. "Az ő keresztye alatt az emberek nem úgy találkoznak mint jobbak és rosszabbak, nincsenek felosztva győzőkre és vesztesekre, hanem mindannyian egyformán legyőzöttek, egyformán vétkesek az abszolút Szeretet előtt, és mindannyian egyforma kegyelemben részesülnek ugyanezen szeretettől a kereszti szeretete által. Pál apostol ezzel kapcsolatban így ír: "... levetkőztétek a régi embert cselekedeteivel együtt, és felöltöttétek az új embert, aki Teremtőjének képmására

állandóan megújul, hogy egyre jobban megismerje őt. Itt már nincs többé görög és zsidó, körülméletlenség és körülméletlenség, barbár és szkíta, szolga és szabad, hanem csak Krisztus van. Ő minden és ő van mindenkiben' Kol 3, 10-11."

E gondolatmenet végén feltehető a kérdés: a kereszténység és a nacionalizmus fogalma egyáltalán összekapcsolható-e, amikor "nyilvánvaló, hogy a gyűlöletből fakadó és széthúzáshoz vezető erők egyike sem igazolható a nemzeti étosszal. Bármiféle ilyen kísérlet már lényegét illetően is idegen a keresztény világtérfogás számára. A nacionalista szeparatizmus nem más, mint az életünket - sajnos - mindvégig kísérelő apró szektázások és széthúzások kifejtettebb testvére. Az, ami a kommunizmus vörös dresszéjében kiimbolygott a színről, most a patriotizmus fehér reverendájában tér vissza a főhős szerepkörébe. Amikor a nacionalizmust dédelgetjük, ugyanazt a tévedést támogatjuk, amelyet két évvel ezelőtt olyan radikálisan elvetettünk. Míg a kommunista az embereket nem a jó és a rossz etikai kritériumával, hanem az osztályhovatartozás mechanikus kritériumával osztályozta, addig a nacionalista a nemzeti hovatartozás kritériumával osztályozza őket. Eközben pedig a gyerek is tudja, hogy senki sem rossz csupán azért, mert történetesen cseh, magyar, sőt zsidó, és senki nem jó csak azért, mert szlovák." Ha ennek ellenére a szlovák nacionalizmus is a keresztény kulturális tradícióra hivatkozik, azt csak azért teheti meg, mert ez a tradíció nem egészen keresztény, azaz sok benne a pogány csökevény (henoteizmus).

Ha valamely nemzet szabad folyást enged a nemzetiség ösztönének, kereszténység előtti identitásának útjára lép (vö. a német fasiszták Odin-imádásával). A kereszténység ui. egyetlen európai népnek sem nemzeti vallása, ha egyáltalán valakié, akkor a zsidóságé. S itt kerülünk az ún. keresztény nacionalizmus ellentmondásosságának legközepébe: mindenkori megnyilvánulásaiban első nyilait az elsőrendűnek tekintett ellenségbe, a zsidóságba lőtte. Innen nézvést a dolgot, a keresztény nacionalizmus a saját testéből táplálkozó gnosztikus kígyóra hasonlít.

A nemzeti érzésnek - természetesen - megvan a maga adekvát érvényesülési tere is. Erről a tanulmány szerzője a következőképpen vall: "Miközben kritika alá vettem a nacionalizmust, korántsem akartam eltagadni a nemzeti érzés értelmét és feladatait az ember életében. Ez az érzés kétségtelenül segít bennünket. Hozzásegít minket a közös történelmi kontinuitással, szülőfölddel rendelkező emberek szeretetéhez, ahhoz, hogy szeressük azt a földet, amelyen életre ébredtünk, azokat az utakat, amelyeken naponta járunk-kelünk, a folyókat, amelyek gyermekkorunk mély erdőiben erednek, a városokat, utcákat, tereket, kávéházakat, ahol barátainkkal elfogyasztjuk meditációs feketekávéinkat." Ezután azonban sietve leszögezi: "A nemzeti érzés megnyilvánulási formáinak jelenleg más jellege van Szlovákiában. Ezek túlnyomórészt arra törekszenek, hogy a nemzet eszményét államalkotó elvként érvényesítsék. Az ebbéli törekvések a nemzeti elvnek olyan szerepet szánnak, amely nem illeti meg ezt az elvet, minthogy az egészséges államot a jog teremti meg. A jog viszont csak addig tekinthető jognak, amíg az általános emberi jó és rossz abszolút mércéiből vezethető le. Minél több csoport-érdekű, relatíva és részlegesen tartalmaz az állam által kifejezett jog, annál kedvezőbb előfeltételei vannak a majdani jogtalanságnak, annál veszélyesebb benne egy majdani diktatúra csírája."

Végezetül még arra a kérdésre kell válaszolni: miként hasznosítható a nemzeti érzés energiakészlete adekvát - a keresztényi normáknak megfelelő - módon. A genetikai meghatározottságnak okos szülőként kellene viselkednie, ismernie gyermekei jó és rossz tulajdonságait, a jókat erősítenie, a rosszakat közömbösítenie. "Egy olyan légkör, amelyben a saját nemzet címére kelt bármiféle kritikai megjegyzés szinte blaszfémiaának hangzik, a nemzet fejlődése szempontjából több mint kedvezőtlen." Hasonlóképpen áll a dolog a nyelvvel is. "A nemzet nyelve nem azzal szerez tekintélyt magának, hogy ezt a tekintélyt 'kivétel nélkül' mondja ki az alkotmány." Az anyanyelv szeretetének és ápolásának mindenekelőtt a nemzet egészének és egyes tagjainak önmegértési és önkifejezési lehetőségeit kell - kellene - kitágítania. Az otthon szeretetébe a szűkebb-tágabb haza intézményeinek és környezetének javításáról-fejlesztéséről való polgári gondoskodás tartoznék bele.

"A keresztény nemzetszeretet arra ösztönöz, hogy a maga természetes hatása révén segítse az egyének tudatának megváltozását. A szétvert belső, erkölcsi és lelki életet csak egyéntől egyénig haladva lehet gyógyítani. Egyetlen, akár a legjobb rendszerváltás sem helyettesítheti ezt a folyamatot." Pál apostol érett, az igazságot soha el nem hallgató nemzetszeretetét kell követni: "... nagy az én szomorúságom, és szüntelenül fájdalom van az én szívemben. Mert azt kívánnám, hogy inkább én magam legyek átok alatt, Krisztustól elszakítva, testvéreim, az én test szerinti rokonaim helyett . . . Testvéreim, én szívemből kívánom, és könyörgök értük Istenhez, hogy üdvözljenek. Mert tanúskodom mellettük, hogy rajonganak az Istenért, de nem helyes ismeret szerint" - Róm 9, 2-3, illetve 10, 1-2.

Itt egyfajta tragikus paradoxon révén érkezünk el ahhoz a történelemben ismétlődő jelenséghez, hogy egy nemzet szeretete és ugyanannak a nemzetnek a nacionalizmusa ugyancsak a barikádnak ellentétes oldalán található.

Pastirčák, Daniel: Kresťanský nacionalizmus. = Slovenské pohľady, 108. roč. 1992. 7. no. 116-124. p.

Megjegyzés: A Szentírás-idézetek a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya által kiadott Bibliából valók (Bp. 1987.)

F. T.

Etnikai kategorizálás és kirekesztés: a kulturális értékek és társadalmi sztereotípiák szerepe az etnikai hierarchiák kialakulásában

A negatív etnikai attitűdök kialakulásának szentelt tanulmány a jelenséget három oldalról igyekszik feltárni: az antropológia eszközeivel vizsgálja a kulturális félreértések eseteit; a szociológia segítségével azt, hogy a csoport-pozíciók különbségeire milyen ideológiai igazolások születnek; a szociálpszichológiai megközelítés pedig arról vall, hogy a csoportok közti megkülönböztetések hogyan segítenek az önbecsülés fönntartásában.

Kulturális félreértések különböző kultúrák első találkozásakor természetesen keletkeznek: Cook legyilkolása erre az első egzotikus példa, de ez

magyarázza szerzőnk szerint azt is, hogy Pizarro miért tudta olyan könnyen az inkákat leigázni. Kulturális (illetve vallási) szokások semmibevétele, pl. a faggyúval vagy disznózsírral használandó Enfield-puskák bevezetése az indiai hadseregben, okozta az 1857-es első indiai függetlenségi háborút, hisz a hinduknak tabu a szarvasmarha, a muzulmánok szerint pedig tisztátlan állat a sertés. Manapság a munkavállalás alkalmával vagy egyéb fontos esetekben készített pszichológiai tesztek válhatnak félrevezetőkké, amennyiben bizonyos viselkedési módokat nem a kisebbségi etnikum csoportkultúrája termékeként, hanem egyéni viselkedési furcsaságként értékelik.

AZ 1980-as években végzett felmérések azt mutatják, hogy Amerikában eltűnően vannak a hagyományos rasszizmusnak a feketéket alsóbbrendűnek beállító mechanizmusai. Ehelyett (egyes vizsgálatok szerint Európában vagy Nagy-Britanniában is) kialakul az ún. "új", a "szimbólikus", illetve az "averziós" fajelmélet. Az szimbólikus rasszizmus immár nem az eltérő bőrszín alapján, hanem a kulturális, gazdasági és politikai különbségekben talál magyarázatot a kirekesztésre. Az averziós alapon működő rasszizmus még csak érveket sem vonultat fel, hanem mindenféle magyarázat nélkül egyszerűen viszolyog a másik etnikai csoporttól.

A hagyományos fajelmélet szerzőnk szerint az európai gyarmatosítás során alakult ki, azzal a céllal, hogy a gyarmatok lakosságát kizárja az elnyomóik által élvezett politikai jogokból. Ugyanazok az indokok vezérelték a 19. században az amerikai indiánok kiirtását, mint a 20. században a náci Németország zsidó-üldözését vagy a dél-afrikai apartheidet. A szimbólikus rasszizmus a II. világháború után alakult ki, amikor Amerikában, de Európában is egyre jobban elítélték a nyílt faji megkülönböztetést. Ennek a jelképes diszkriminációnak a magyarázatául pedig azt hozzák fel, hogy az ún. "külső csoportok" (outgroups) többet kapnak, mint amit megérdemelnek, illetve többet kellene tenniük saját társadalmi boldogulásukért, mint amennyit megtesznek. A szimbólikus rasszizmust nyugodtan nevezhetnénk (többségi) etnocentrizmusnak is. Az averziós rasszizmus inkább a személyes kapcsolatok terén, illetve a tőlük való viszolygásban mutatkozik meg, anélkül, hogy annak magyarázatát tudnák adni az illetők.

A Journal of Social Issues c. folyóiratban a 70-es évektől máig folyó vitában több szerző állítja, hogy a rasszizmus új formái a hagyományos fajelmélet álrúhás megjelenései, mások gyökeresen új jelenségként értékelik őket. Mindenesetre szoros kapcsolat van a különféle - a hagyományos és az "új" - fajelméletek, rasszizmusok között. Ezt bizonyítják a szerző Hollandiában végzett felméréseinek adatai is.

Szerzőnk felidézi Herbert Blumer bőrszínről írt cikkének (1965) megállapításait. Eszerint a bőrszín alapján húzott választóvonal hármass védővonalként működik: a külső védővonal a politikai érdekeket védelmezi, a második, a középső a gazdaságiakat, a legbelső pedig a személyes kapcsolatrendszer terrénumát védelmezi. Többhelyütt, így holland középiskolások között végzett felmérések szerint is, napjainkban egyre ritkább a többségen kívüli csoportok politikai szempontok alapján történő kizárása, ennél sokkal gyakoribb, hogy gazdasági területen igyekezzenek lehetőségeiket csökkenteni, a személyes kapcsolatokról viszont a legtöbb esetben tartózkodik a többség.

Az etnikai hierarchiákkal kapcsolatban ugyancsak a holland fiatalok körében végzett felméréseket a szerző. Megállapítja, hogy első helyen állnak az észak-európai bevándorlók, őket a zsidók követik, majd a dél-európaiak (pl. a spanyolok) következnek. Náluk sokkal kevésbé tolerálja a holland társadalom az egykori gyarmatokról származó kisebbségeket (pl. szurinamiak). A sor végén, illetve a hierarchia legalján az eredetileg vendégmunkásként érkezett marokkóiak és törökök állnak. Hierarchiának azért nevezhetjük joggal e sorrendet, mert megfigyelték, hogy míg a törökök iránti elutasító ítéletek nem jelentenek elutasítást a gyarmatokról érkezettekkel szemben, viszont aki a szurinamiakat nem kedveli, a biztos, hogy a törököket, azaz a hierarchiában alsóbb pozíciót elfoglaló kisebbséget is elutasítóan kezeli. A hierarchia felállítása nem jelent szükségképpen "rasszizmust", s nem is magyarázható az egyes kisebbségeknek a holland társadalomban elfoglalt szerepével. Magyarázatul szerzőnk bevezeti a "sztereotípiák mint funkcionális kognitív sémák" működésének elvét. Lészögezi, hogy az előítéletek olyan negatív értékítéletek, amelyek sztereotípiákban testesülnek meg. Azonban, ahogy Allport már 1954-ben megfigyelte, a sztereotípiák ellentmondásosak. Sokáig, egészen a 70-es évek végéig általánosan elfogadták Adorno azon megállapítását, hogy a sztereotípiák elnyomott negatív impulzusok kivetülései, a 80-as évektől kezdve azonban normális kognitív sémáknak tartják őket, amelyeknek elsősorban egy adott csoportnak más csoportoktól való ön-megkülönböztetésében van szerepük. Hogy a sztereotípiák alapján működő elutasítás milyen erős, az igen nehezen határozható meg; a csoportok közti konfliktusok mindenestre erősítik őket, ahogy a rasszizmus is jobban kifejezésre jut a társadalmi kontroll lazulása esetén.

Szociálpszichológiai kutatások bebizonyították, hogy mások negatív viselkedését nem a helyzetből adódó szükségszerűségnek, hanem gyakran belső motívumoknak tulajdonítjuk. Pozitív viselkedés esetén ez az "alapvető megítélési hiba" fordítottan működik. Ahogy szerzőnk a cikk más helyén megjegyzi: ha egy negatív megítélt kisebbség egyik tagja pozitív módon viselkedik, gyakran hangzik el, hogy igen, ez az a kivétel, ami erősíti a szabályt.

A sztereotípiák a társadalmi kategorizálás kritériumaiként működnek. A cikkben sokat idézett Tajfel 1981-es művében (Social categorisation, social identity and social comparison) ezt a sztereotípiák kognitív működésének nevezi. Ugyancsak Tajfel hívja fel a figyelmet a sztereotípiák értékőrző funkciójára is. A csoport természetesen olyan tulajdonságokban igyekszik összehasonlítani magát a kívülálló csoportokkal, amelyek számára előnyösek. Holland kutatások kimutatják, hogy az összehasonlítás általában a modern polgári értékek: a megbízhatóság, a személyes jogok tisztelete, a kompromisszumkésztség, a nemek egyenjogúsága, a sikeresség stb. alapján megy végbe. A bőrszín, úgy tűnik, nem játszik szerepet. Megfigyelték azt is, hogy a különböző csoportok által felállított hierarchiák között nem nagyon van különbség. Ez csak azzal magyarázható, hogy átveszik a többségi csoport által felállított hierarchiát. Természetesen más a helyzet ott, ahol több azonos súlyú, szinte "többségi" csoport van, mint Belgiumban, Csehszlovákiában vagy Kanadában, s különösen, ha egy második primér csoport - primér kisebbség - van jelen, mint pl. Dél-Afrikában.

Mi történik, teszi fel szerzőnk kérdését, ha egy kisebbségi etnikai csoport társadalmi-gazdasági helyzete változik? Vajon eltűnnek-e vagy megváltoznak az előítéletek? A csoport-pozíciók kialakulásában az etnocentrizmus játszik nagy szerepet. A cikk további fontos megállapítása az, hogy a korábban előítéletesen kezelt csoportokban nem alakult ki negatív kép saját csoportjukról. Sőt, a várható-nál is pozitívabb önértékelést is találunk, mint az USA feketebőrű lakossága által kifejelesztett "Fekete a szép" mozgalmat.

A cikkben a szerző több helyütt elemzi a rendkívül szövevényes indiai etnikai helyzetet. Példái közül talán azt az érdekes esetet emelnénk ki, amikor az egyébként társadalmilag jól pozicionált muzulmán, akit a hindu többség vallási szempontból alulértékel, önmagát társadalmi rangja szerint kategorizálja: a számára előnyösebbet választva. Ugyanígy, a szegény, de magas kaszta tartozó hindu a kaszt szerinti kedvezőbb kategóriát választja önmeghatározásul.

Cikkének összefoglalójában a szerző – realista pesszimizmussal – azt vetíti előre, hogy az etnikai csoportok helyzetében bekövetkező változások újfajta előítéletek keletkezését segítik elő.

Hagendoorn, Louk: Ethnic categorization and outgroup exclusion: cultural values and social stereotypes in the construction of ethnic hierarchies. = Ethnic and Racial Studies, 16. vol. 1993. 1. no. 26-51. p.

T. A.

Szociális és etnikai elkülönülés a nagyvárosokban

Az Edmond Preteceille professzor által szerkesztett anyag voltaképpen számos, az utóbbi egy-két évben megjelent tanulmány kihagyásokkal történő közlése vagy kivonatolása; nagyobbik fele Párizssal és az Ile-de-France-szal foglalkozik, a továbbiakban London, Madrid, New York és Tokió a kiszemelt példa. Az elsődleges szempont a társadalmi szegregáció bemutatása, számos tanulmány alapján a francia esetben, de a többi városnál is több tanulmányt alapul véve.

A bevezető utal arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenség területi elhatárolódása mindenütt megmutatkozó jelenség. Egyúttal az idegenek szegregációját is jelenti. Ez az etnikai dimenzió azonban valójában ugyancsak szociális jellegű.

Párizsban a szegregációnak szinte százados hagyományai vannak. A gentrification, ahogy az angolszász szakirodalom mondja, vagyis valamelyik területi egység burzsoává válása ugyanott megy végbe, ahol ez III. Napóleon uralkodása idején elkezdődött, és fordítva, a munkásosztály koncentrációja is ott folytatódik, ahol régebben, a város nyugati, illetve keleti részén. A gyáripart már a második császárság idején e külvárosokban helyezték el.

Kifejezetten etnikai vontakozásokkal Guy Desplanques és Nicole Tabard cikke foglalkozik (1991). Az idegenek (ez a legtöbbször használt kifejezés a más etnikumokra) főleg a gyenge demográfiai dinamikájú területeken helyezkednek el. Ezekben különösen erős az algériaiak és a marokkóiak koncentrációja, a portugálok sokkal inkább szét vannak szórva. S ez a szétszórtság még növekedett is az utóbbi

két évtizedben. Az erős demográfiai dinamikájú körzetekben viszont csökken az idegenek száma.

Az idegenek elsősorban a régi Párizs és az agglomeráció munkáskerületeiben koncentrálódnak. Ahol a hagyományos iparágak az uralkodók (a 11., 18. és 20. kerület), az egész terület francia lakosságának csak 2%-a él, viszont a tunisziak 8, a fekete afrikaiak 7, a marokkóiak 6, az algériaiak 5, de még az olaszoknak és a portugáloknak is 3%-a.

A másik típus, ahol az ipar és a harmadik szektor együtt van képviselve, tipikusan párizsi (10-12. és 17-20. kerület). Itt található a tunisziak 19, a fekete-afrikaiak 15, a spanyolok 12%-a, de a portugálok ritkák (az összes 5%-a).

A harmadik típus, ahol a terciér szektor (kereskedelem, szolgáltatások) az uralkodó, a központi területekre (1-4. és 9.) jellemző. Az egész régió franciái közül csak 3% él itt, s a nemzetiségek is kisebb arányban szerepelnek (tunisziak 6, spanyolok 6, fekete-afrikaiak 4%). A többi nemzetiség az iméntiekhez képest is alulreprezentált, (algériaiak 2, marokkóiak ugyancsak 2, portugálok és olaszok alig 3%).

A munkáskerületekben az idegenek koncentrációja nagyobb, mint a franciáké. Ahol a lakosok több mint 40%-a munkás, a francia lakoságnak csak 14%-a található, de a spanyolok 18, a portugálok 21, a marokkóiak 46 és az algériaiak 43%-a. A marokkóiak ott felülreprezentáltak, ahol az állami ipari szektor és a államkohászat található; ez összefügg kezdeti bevándorlásukkal. Az algériaiak koncentrációja a munkásság sűrűségétől függ; mindhárom munkástelepülési típusban ők teszik ki a 10%-ot. A környék városaiban minden nemzetiség felülreprezentált. De ez összefügg azzal is, hogy szakképzetlen munkások 49,2%-a idegen. Minél szegényebb egy kerület, annál inkább nő benne az algériaiak és (valamelyest) a spanyolok aránya. Viszont a spanyolok több mint 14%-a az előkelő negyedben lakik, nyilván közülük kerül ki az előkelőbb háztartások személyzete.

Elképzelhető, hogy az idegenek koncentrációja részben szakképzetlenségükkel függ össze. Az idegenek több mint 1/3-a szakképzetlen. Az algériaiak koncentrációja erősebb, mint általában a munkásoké. Ugyanez a helyzet a marokkóiak, a tunisziak és a fekete-afrikaiak esetében. A portugálok elsősorban az építőiparban koncentrálódnak, az olaszok többnyire kézművesek. Azt is számításba kell venni, hogy az ellátás lehetőségei a gazdag negyedekben jobbak.

Londonban erős a szociális polarizáció; a vagyonos rétegek saját házukban laknak. A központban mutatkozik a gentrification, a keleti és déli kerületek pedig a szegények lakhelyei.

Madridban a város nyugati részén van az előkelő negyed. A szegény kerületek egyfajta gettót jelentenek, ahová valamire való új lakos nem megy, de innen kikerülni is nehéz. A felsőfokú diplomával rendelkezők 16,16%-a él a nyugati kerületekben, a déliekben csak 1,18%-uk.

New Yorkban Manhattan déli része dzsentrifikálódik, a fehérek a Central Parktól nyugatra, keletre és délre laknak. A 96. utcától északra laknak a négerek és a spanyolok. Brooklynból északra található a legnagyobb néger gettó, ahonnan a fehérek elköltöztek. Manhattan szomszédságában található a Latin-Amerikából és Kelet-Ázsiából jött bevándorlók. A koreaiak viszont nem itt laknak. Egyes

területeken elköltözés tapasztalható, másutt dzsentrifikálódás. Évente 77,5 - 150 ezer ember költözik, közülük 25-100 ezer jobb lakásba. 1986-ban a hajléktalanok száma 9343 volt, ami 4067 családot tett ki.

Tokióban a közepes nagyságú lakások száma csökken. Egyre több a dél-ázsiai bevándorló: ezek a három központi kerület mellett laknak, mert valamikor itt volt az ipar. De két központi kerületben nagy a koreaiak száma is, illetve általában az ázsiai nőké, hiszen pl. Shinjuku a szórakoztatóipar központja. A koncentrikus elmélet (középpött a kereskedelem, azután a lakóhely, végül az ipar) itt nagyjából bizonyítható, de más elméletekhez is akad példaanyag. A nyugati rész az előkelőbb. Ez már az 1968-as reform előtt így volt: a feudális negyedből mára nagypolgári lett.

La ségrégation sociale dans les grandes villes. Dossier constitué par Edmond Preteceille. = Problèmes Politiques et Sociaux, 1992. júl. 17. 684. no.

N. E.

Nemzeti kisebbségek Magyarországon. A fiatal demokrácia régi és új problémái

A Szentgotthárd körül élő szlovén őslakosságtól eltekintve, a magyarországi nemzetiségek az elmúlt évszázadokban több hullámban érkeztek a mai ország földjére. Az utolsó csúcspont e tekintetben a XVIII. század volt. A szétszórta településrendszer, a voltaképp faluközösségekre szorítkozó szocializációs folyamat, a nyelvi és dialektusbeli eltérések következtében a betelepülők második-harmadik generációi már jelentős arányban asszimilálódtak.

Különösképp szembetűnő volt ilyen szempontból a németiség magatartása, melyet Eduard Glatz 1844-ben úgy jellemzett, hogy a hajdani anyaország fokozatosan "külföld"-nek minősül számukra, s egyre inkább azonosulnak az új haza érdekeivel. E folyamatok hajdan a természetes, szerves fejlődés jeleit mutatták, s csak a XIX. század utolsó harmadától vagy a XX. század elejétől lehet – akár a többségi, akár a kisebbségi nemzet részéről – mai értelemben vett asszimilációs mozgalomról beszélni.

Igazi csoportképző hatást a történelmi Magyarország 1918 után bekövetkezett szétesése vont maga után. A létrejött Csehszlovákia iránt feléledt a csonka országban maradt szlovákság vonzalma, Jugoszlávia iránt a délszlávoké stb. A magyar hivatalosság viszont az ország szuverenitását veszélyeztető és üldözendő jelenséget látott ezekben a megnyilvánulásokban. A nemzetiségek körében különösen a 30-as és 40-es évek fordulója körül a belső orientációs differenciálódás éleződött, leginkább persze a németészen belül a Volksbund létrehozásával és kikényszerített állami elismerésével (1938).

1945 strukturális változásokat hozott. A németek kollektív bűnössé nyilvánítása a vezető politikai erők részéről (a szerző itt nem említi meg a háttérben meghatározó potsdami nagyhatalmi döntést – a ref.) tömeges kitelepítésbe torkollott. 1946-ban lakosságcsere-egyezmény törte meg a magyarországi szlovákság belső fejlődését.

dését, majd 1948-tól a Tito körüli szovjet hisztériakeltés tette pokollá a délszlávok életét.

A nemzetiségi településhálózat szétszórtságát az 1980-as népszámlálás adatai illusztrálhatják: a 19-ből 18 megyében van összesen 506 nemzetiségek által (is) lakott település (átlagban egy-egy településen mindössze 516 nemzetiségi él). Közülük 188-ban voltak a nemzetiségiek többségben (ezen belül 159-ben egy nemzetiség volt ilyen helyzetben). 38 településen van 90% fölötti, tehát egyértelműen meghatározó jellegű nemzetiségi többség (ebből 18 délszláv, 11 szlovák, 8 német és egy román). Az 1945 előtti adatokhoz visszanyúlva megállapítható, hogy leginkább a németiség veszített ilyen megközelítésben: az összes többségi település kilenczetedét. Az urbanizációs tendenciák, a városi munkahelyre történő ingázások e többségi települések jellegét is erősen kikezdi.

1949-1989 között a kulturális és főként az oktatási feltételek egyértelműen az állami nemzetiségi politikának megfelelően alakultak. Persze voltaképpen nemzetiségi politikáról csak 1968-tól lehet beszélni, miután többé "nem ért" az ún. automatizmuselmélet (eszerint a szocializmus sikeres felépítése önmagában, automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést). Ekkorra viszont a mélyen ható gazdasági társadalmi folyamatok a nemzetiségiek sajátos létének alapjait kezdték ki. A hivatalos nemzetiségi politika azon alapelvekről, hogy legyen integráció, de ne asszimiláció, szintiszta fikciónak minősíthető, mivel a mindenható egypártrendszerben egyetlen nemzetiség sem rendelkezhetett olyan képességgel, hogy saját érdekeit autonóm módon kifejezze, még kevésbé, hogy ennek képviselőjére megfelelő szervezetet hozzon létre. Az ötvenes évek végén keletkezett nemzetiségi szövetségek csak a pártirányítás eszközei lehettek. A "tárgy-mivolt" nem változhatott át alanyi mivolttá. Már pedig ha nincs valós önkifejezés, akkor az olyan valóságnak tűnő megközelítések is, mint a népszámláláskor (pl. a híguló nyelvtudás alapján) felvett nemzetiségi adatok, csak totális tévedésekhez vezetnek, nem pedig a reális arányok érzékeltetéséhez.

A hivatalos politika jócskán élt is a téveszmék terjesztésével. Létrehozott egy olyan iskolai és más intézményekből álló hálózatot, amely számszerűségében igen mély benyomást kelthetett, ám valós hatékonyságáról inkább az tanúskodhatott, hogy a nemzetiségi óvodák alig 5 %-ában volt biztosítva az anyanyelv használata, hogy hiányzott a nemzetiségi pedagógusképzés bázisintézménye, hogy a 320 nemzetiségi általános iskola 91 %-ában az anyanyelv csak a tanítás tárgya - tantárgy -, nem pedig eszköze volt. Az országban nyolc nemzetiségi gimnázium működött összesen 800 tanulóval.

A modern társadalmi körülmények - az urbanizálódástól a tömegkommunikációig - a természetes asszimiláció irányában hatnak. Mégis: a hétköznapi viszonyok és a történelmi tradíciók e tekintetben az egyes nemzetiségek körében más-más hajlandóságot gerjesztettek. Az asszimilálódás hajlandósága leginkább a németeket és a szlovákokat érintette (1980 körül egyharmaduk volt rá kész), míg a többi nemzetiségnél ez a szint csak jó tíz évvel később "állt be".

Leginkább a fiatal nemzedékek asszimilálódnak, 1980-ban már csak minden tizedik iskolába menő kisgyerek tudta német anyanyelvét használni. A nyelvcsere és nyelvesztés nem önmagában álló tényező, hanem számos összetársadalmi

körülmény hat rá, mindenekelőtt a társadalom etnikai-kulturális eltéréseket toleráló magatartása. A legújabb fejlemények alapján feltételezhető, hogy az a magyar többségi társadalom, amely igen érzékeny a szomszéd országokban élő magyar nemzettestek sorsa iránt, igyekszik a saját nemzetiségeinek minél jobb körülményeket teremteni, ami - különösen a lényegbevágóan eltérő jugoszláviai és romániai viszonyokkal összevetve- pozitív lehetőségeket ígér a 90-es évek magyarországi nemzetiségei számára.

Külön megkerülhetetlen problémát jelent a korábban el nem ismert cigány nemzetiség, amelynek számát egyesek 600, mások 800-900 ezerre becsülik. Minthogy azonban a cigányoknak nincs anyanemzetük a demokratikusan választott új magyar kormány sem siet hivatalosan nemzetiséggé nyilvánítani őket, jóllehet a számukra járó pénzügyi támogatást nekik is megadja.

A németek 1980-ban 13 megye 407 településén éltek, többségükben azonban már lemondva az anyanyelv használatáról. Jelentősebb vidékeik Tolna-Baranya, (Schwäbische Türkei), Bácska megmaradt területei Baja körzetében, Budapest környéke (Pilisvörösvár) és Nyugat-Magyarország. A dialektusok következtében is igen megosztott németiség körében csak a 80-as évek második felében kezdett erősödni a saját tudat. A politikai változásoknak is köszönhetően ma mintegy 100 helyi csoport tevékenykedik, van 60 néptáncscsoport, 70 kórus, továbbá néhány olyan szervezet, mint amilyen a Lenau-Verein, a Magyarországi Német Vállalkozók Szervezete stb., s egyedülállóan: az anyanyelvű színház Szekszárdon.

Problematiszt viszont a korábbi országos szövetség vezetésének önátmentése, miközben a másként meg nem szerezhető legitimitást túlzó hangütéssel bizonyos "völkisch" szölamokkal véli alátámasztani. Sajnálatosan ilyen és hasonló okok következtében eredménytelennek kell minősíteni az 1990 decemberében Budapesten rendezett német-magyar történészkongresszust, minthogy a szervezést válláló szövetség e fontos rendezvénynek ismét csak inkább legitimizáló szerepet szánt, mintsem a valós múlttal való érdemi szembenézést. Márpedig csak a saját múlttal és a többségi nemzet állapotával való tisztázó szándékú szembenézés hozhat megbékélést. Ha ehelyett pl. a náci Basch Ferenc rehabilitálása merül fel, az szomorú zsákutca.

Az sem szerencsés, hogy Hambuch szövetségi elnök differenciálatlanul kinyilvánítja, miszerint "a magyarországi németek a német néphez tartozónak érzik magukat". Egy valós tipológia ezzel szemben legalább négy csoportot kellene, hogy megkülönböztessen: egyrészt a kétnyelvűek körében vannak hungarus tudatúak, s csak a másik csoportjuk vallja a disszimilációt követendő célnak, másrészt az egynyelvűek a már csak magyarul tudók körében, egyesek rutinszerűen vallják magukat részben németnek, részben magyarnak, míg mások német identitásukat már teljesen elvesztették. (vö. a szerző e számban szemlézett, "Erdélyi szász...". c. dolgozatának kategóriáival. – a szerk.)

A szlovákok körében megosztást jelent a valláson kívül (többségük luteránus) a dialektus is. Főbb mai településvidékeik: Nógrád, Pest, Bács és Békés megye, Nyíregyháza vidéke, a Pilis-hegység, illetve Heves és Borsod megye (az utóbbi három régió szlovákjai katolikusok).

1946-48 között közel 75 ezer szlovák települt át saját államába (105 ezer magyar ellenében), s ez a tény máig érződő veszteséget azzal okozott, hogy a közép és értelmiségi rétegek szinte teljesen elhagyták a "rájuk bízott népet"

A szlovák szövetség már 1948-ban létrejött, és a következő évtizedben sok művelődési kezdeményezést támogatott (19 óvoda és 6 általános iskola keletkezett ekkor). 1951-től a szlovák pedagógusjelöltek Pozsonyban tanulhattak. 1983-tól a központi tévében is kapott a szlovákság anyanyelvű műsort. A politikai rendszerváltozás után érezhető polarizálás indult meg a szlovákok körében is: több új, a régi szövetséggel versenyző szervezetet hoztak azóta létre.

A délszlávok korábban majdnem egységesen kezelt csoportját ma már egyértelműen horvátokra, szerbekre és szlovénokra kell bontani.

A horvátok a beszélt dialektikus és a továbbélő szokások alapján hat csoportra oszlanak, s összesen hét megyében élnek. A gradiscsei horvátok és a burgenlandi horvátok ősei sorstársak: együtt menekültek a XVI. századi török előrenyomulás elől. A zalai horvátok Tótszerdahely-Murakeresztúr székhellyel "kajkavcsinát", azaz az irodalmi nyelvtől eltérő nyelvjárást beszélnek. Három egymástól jól elkülönülő csoport él Somogy, Baranya és Bács-Kiskun megyében: a sokácok (töként Mohács körül), a bunyevácok (Baja) és bosnyákok (Pécs). Élnek még bunyevácok Pest megyében is (Tököl, Erd, Ercsi). E három csoport mind Boszniából jött. A hatodik csoportot rácnak hívják (Bács-Kiskunban Bástyá, Dusnok).

A horvátok katolikusok, de - s ez a jellemző - az anyanyelvi lekipásztor híján érezhetően csökken körükben a nemzeti hovatartozás tudata. Az 1980-as adatok szerint 27 ezer magyarországi horvátal lehet számolni: mai legfőbb gondjuk a mintegy 50 ezres nagyságrendű horvát menekült segítése. Az 1990-ben alapított új horvát szövetség becslése szerint 90 ezer horvát él az országban.

A szerbek az 1389-es rigómezei vereség után több hullámban érkeztek ide. Megtarthatták vallásukat, emelhetek ortodox templomokat (kezdve a négyszáz éves tolna megyei grábócival). 1825-től megjelenhetett Pesten a Serbske Letopisi, ugyanitt egy évvel később létrehozhatták a Srpska Maticát. Mai számukat 4500-5000-re becsülik (Szentendre és Budapest közt, Tolna, Baranya, Csongrád és Bács-Kiskun megyében vannak településeik). Püspökségük Szentendrén székel, de csak 10 egyházi személy jut a 42 templomra.

A szlovénok a magyar honfoglalás előtt is ott éltek a mai Szentgotthárd vidékén: archaikus nyelvet beszélnek, kb. 3000-en vannak, ehhez számítható még mintegy kétezer személy jócskán szétszóródva. Öt óvodájuk és három általános iskolájuk működik. Hiányzik az anyanyelvet bíró - katolikus - papság, továbbá a rendszeres tévéadás, minthogy eddig a szlovén tévét csak igen rosszul lehetett fogni.

A románok a XVII. - XVIII. századi népmozgalmak keretében érkeztek mai településterületükre. Eredetük megőrzéséhez nagyban hozzájárult a vallás (Gyulán működik a román ortodox egyház vikáriusa, aki a hajdudorogi püspököknek van alárendelve). Ma e vikáriátus 19 egyházat tart fenn, 11 lelkésszel, Csongrádban, Békésben és Hajdu-Bihar megyében. A magyarországi románoknak van hat általános iskolájuk, mintegy ezer tanulóval, továbbá Gyulán gimnáziumuk 120 tanulóval, tizennégy tanárral. A tanárokat debreceni és szegedi főiskolák képzik.

Az 1990-es népszámlálás adatai szerint kb. ötezer román él az országban, míg a szövetség becslése 25 ezerrel számol.

Az 1989-ben megkezdődött rendszerváltozás eredményeképpen mintegy másfél tucat kisebbségi szervezet jött létre, s ehhez járul a két átfogó, továbbá legalább hatvan egymással rivalizáló kisebb cigányszervezet.

Évek óta folyik az új nemzetiségi törvény előkészítése: 1992 elejéig nem kevesebb mint hét tervezet született, és folyik a nemzetiségi szervezetekkel való egyeztetés. Némileg tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a kormány 1992 februárjában egy egészen új tervvel állt elő, amely nem számol a több ponton már keservesen kialakított kompromisszumos megoldásokkal. A fő kérdés a törvénnyel kapcsolatban mégis az, hogy a modern államszervezés elveinek megfelelően átfogó kerettörvény jelleget kapjon-e, avagy minden részletkérdést is szabályozzon, konkrét intézkedéseket is előírjon (az utóbbi megközelítés jellemző a nemzetiségi szövetségekre és szervezetekre).

Seewann, G.: Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie. - Südosteuropa, 41. Bd. 1992. 293-325. p.

S.P.

A romániai nacionalizmus. A forradalmi patriotizmustól a sovinszta restaurációig

Több megfigyelő 1991 végén azt állapíthatta meg, hogy poszttotalitárius nacionalizmus nem a korábban elnyomott nemzeti érzés fellobbanása miatt válik a romániai társadalom fő problémájává, gyűnyagává, hanem a hatalom birtokosai használják fel - provokálják, manipulálják - politikai eszköztáruk meghatározó elemeként. Ez egyedülálló jelenség a rendszerváltást átélő régióban. A belső romániai fejlődést szem előtt tartva viszont az állapítható meg, hogy e jelenség hosszabb ideje ható folyamatokhoz illeszkedik, s továbbélésében egyebek mellett komoly szerephez jut a többségi nemzet és a kisebbségek eltérő fejlődésiránya.

A román erők a pax sovietica összeomlása után meglepően intenzív bizonytalansági félelmekkel küzdenek, melyeknek fő tárgya az első világháború utáni területnövekedés féltésében fogalmazható meg. A román királysághoz csatolt Erdély, Észak-Bukovina és Besszarábia révén a korábban szinte egységes etnikai állam a társadalmi-gazdasági szint és a nemzettudat szempontjából is erős kisebbségekkel gyarapodott: az egyesítés egy álom beteljesülése mellett traumatizálta is a román nemzettudatot. A párizsi békét követő években Romániában hamarosan sovinszta és asszimiláló tendenciák erősödtek fel. Ezt csak fokozta a szomszéd országokban politikai szinten érvényesülő revizionista szándék.

Az 1940-es második bécsi döntés következtében elveszített területek miatt a kisebbségekkel szemben véglegesnek tetsző bizalmatlanság kristályosodott ki. A második világháború végén a nyugati - erdélyi - területeket a román állam ugyan visszakapta, de az északiakat és a keletieket nem, miközben a szovjet nyomással

létrehozott politikai rendszer e tekintetben szovjethű vagyis antinacionalista volt. Besszarábiában ezalatt a szovjet módszerek teljeskörű érvényesítésére törekedtek: az elit legyilkolása, kitelepítése és a tisztogatás hullámai követték egymást.

A román vezetésben az ötvenes évek végétől tudott csak meghatározó szerephez jutni a hazai pártfrakció a moszkovitákkal szemben. 1958-ban kivonták a szovjet csapatokat az országból, s a hatvanas évek egyik tendenciája volt a nem szovjet nemzeti tradíciók élesztése, bizonyos liberalizálással elegyítve. Čeaușescu a prágai tavasz letörése és a kínai példák nyomán 1971-től "kis kulturális forradalmat" hajtott végre, melynek legszembetűnőbb eleme a nemzeti gondolat dogmává emelése volt. A fundamentalista-kommunista politika maga alá igyekezett gyűrni a történelmet, művészetet, mindent. E hiperbolizált nemzeti agymosás a diktatúra utolsó éveiben már éppen ellenkező hatást ért el: a minden képzeletet felülmúló személyi kultusz elutasítása a társadalom részéről együtt járt a ceausescu teljes eszmevilág lejáratódásával.

Ezen évtizedekben a kisebbségek egyre nyomasztóbb prés alatt éltek: sajátos kultúrájú vidékeikre tömeges román betelepítés folyt, az anyanemzethez fűződő kapcsolatokat a legminimálisabb szint alá szorította a hatalom, nyelvi-kulturális örökségük egzisztenciális veszélybe került. Így nem csoda, hogy 1989 decemberét követően kettős tendencia érvényesült egy darabig: míg a többségi nemzet eleinte nem tudott mit kezdeni a diktátor által megalázott és pervertált nemzeti érzéssel, addig a kisebbségeknél a szabadság visszaszerzése és nemzeti mivoltuk nyílt megélése egymásba kapcsolódott. A temesvári magyar protestáns lelkész ellenálását a román többség szolidaritása növelte az egész nemzet lázadásává a diktatúra ellen.

A valóságban a forradalom díszlete mögött a Čeaușescu-ellenes párt-, hadsereg- és Securitatea-beli szárny palotaforradalma érvényesült, melynek egy román "peresztrojka" megvalósítása volt a célja, ezt úgy is értve, hogy a diktátor szovjetellenességét szovjetbarátsággal váltsa fel. A hatalom legitimálásához volt szüksége a puccsista vezérkarnak a "forradalom mítoszára". Évéggett terjesztették Iliescúról, hogy ő a "forradalmár", a "hazafiak legjobbjá" stb. Az új rend forradalmi patriotizmusa abban merült ki, hogy eltávolították a román nemzeti zászlóból a kommunista címet, himnusszá egy 1848-as hazafias dalt választottak, nemzeti ünneppé emelték az 1918-ban Gyulafehérvárott tartott egyesülési gyűlés napját, december 1-ét. Viszont egyik első érdemi intézkedésük az volt, hogy érvénytelenítették az 1969-es, relatív függetlenséget célzó katonapolitikai törvényt, s kiálltak a Varsói Szerződés fenntartása mellett. Iliescu a későbbiekben olyan barátsági szerződést kötött Gorbacsovval, amely de facto korlátozta volna Románia nemzeti szuverenitását, - igaz, a parlamentnek ezt a szerződést nem terjesztették be ratifikálásra.

Az új nemzetpolitikai stratégia tartalma e fogalmakkal illusztrálható: megtévesztés, dezinformáció, diverzió kiegészülve populista ígéretlistákkal, de szükséges pillanatokban leplezetlen erőszakkal is. A puccsisták lényegében érintetlenül megőrizték a titkosszolgálatot, s hamarosan egyeduralmat érvényesítettek a tömegtájékoztató két meghatározó elemében, a tévében és a rádióban,

A politika kétarcúsága különösen szembetűnő a besszarábiai kérdésben: a román nemzet két államban való létét Iliescu elnök hosszú távra is elismerte. E tisztázatlanság érvényesült eleinte a saját kisebbségek tekintetében is. Az első forradalmi hónapokban a kisebbségek a liberalizálódás jegyében bizonyos engedményeket értek el (saját politikai képviselőket, sajtószabadság), de a vezetés törvényi szinten minden követelést (helyi autonómia, nyelvhasználat stb.) elutasított, s az új román alkotmány ismét az egységes politikai nemzetállam teorémáján alapul.

A politikai gyakorlat időközben egyre jobban átítatódott a román nacionalista erők merev szemléletével, s a megvalósítás szintjén a különböző módszereket bevető erőszakkal. 1990 márciusában Marosvásárhelyen vezetett ez véres összecsapáshoz, majd még nyilvánvalóbban folytatódott e tendencia a júniusi "bányász-hadjáratok" - egyébként nem csupán az értelmiségi ellenzék letörésének, hanem a cigányok megfélemlítésének nem titkolt szándékával is. A titkosszolgálat, a tömegkommunikáció és a parlament hármasa pedig rendre "felszolgált" a magyar revansista fenyegetést, az ország ostromlott várként való bemutatását. Ellenségek kint és bent: a hatalmi elit manipulációjának ezek a jól ismert módszerei.

Az 1990 májusi parlamenti választások után hamarosan gyengülni látszott a megmentési front népszerűsége. Ennek ellensúlyozására vetették be a "helyettes szervezetek" módszerét: jó volt eszközül a Vatra Românească, majd a PUNR, a román nemzeti egységpárt, később a România Mare elnevezésű, nyíltan sovinszta párt. Számos sajtókiadvány népszerűsíti e szervezeteket, amelyekből csak úgy árad az idegengyűlölet, az antidemokratikus gondolkodás, a reformellenesség. A politikai pomográfia teljes eszköztárát kimerítő írások fő célpontjai a magyarok, a cigányok, a zsidók, de a katolikusok, a protestánsok is, no meg általában az értelmiségiek, és végül az egész Nyugat. Jobb esetben a piacgazdaság bevezetésének tulajdonítják az inflációt és a munkanélküliséget, rosszabb esetben a szabadkőművességet és a "zsidó világhatalmat" okolják emiatt. Közben szépen személylét is. E helyettesítő szervezetek és orgánumaik Nyugaton gyakran mint szélsőjobboldaliak kapnak minősítést, de ez a mai kelet-európai világban eléggé értelmét veszítettnek tűnik, ott ul. inkább szélsőbálnak tartják e sokszervezetű társaságot. A mai hatalommal összefonódott vaskos párt-, és hadseregbeli, illetve szekus nómenklatúra közben kiegészül a hajdani vasgárdistákkal (pl. Iosif Constantin Dragan, olaszországi nagyiparos pénzeli a România Mare című lapot és másokat).

Az 1990 májusi választások után bizonyos hasadás is bekövetkezett az elitben: Iliescuhoz húztak a reformellenesek, míg P. Romanhoz a reformot elfogadók vagy igénylők, pedig Roman kezdte a nacionalista húrokat előbb pengetni, mikor gyengülni látta hatalmi bázisát. 1991-ben viszont a România Mare kezdte lejáratni "Románia első zsidó miniszterelnökét", s a megtámadott kénszerítve érezte magát, hogy ortodox keresztlevélét publikálja. Különösen a biztonsági főnök, Virgil Măgureanu nem szívelte Romant, s vonultatta fel egyre sikeresebben az államellenek mögé a hajdani nómenklatúráját.

A politika hatalmi harcai majd minden oldal számára eszközként kínálták fel a nemzeti kérdést. Ahogy a konzervatív erők fokozták sovinszta hadjáratukat, úgy

Érezték egyre inkább a romániai németek, hogy jobb elhagyni ezt az országot: az Európát elutasító román nómenklatura nem biztosít hazát annak, aki demokratikus fejlődést szeretne végre megélni. A szovinizmus, a demokráciaellenesség és a piacgazdaság elleni populista kirohanássorozat viszont a nemzetiségek körében is radikalizálódást idézhet elő, mondván: "ezekkel" nem lehet együttélni. Az 1992-es önkormányzati választások idején a Demokratikus Konvencióban egyesült 14 pártnak és szervezetnek komoly kihívással kellett szembenéznie, nevezetesen, hogy tudja-e úgy képviselni a demokratikus alternatívát, hogy a fokozódó nacionalista légkörben ne veszítse el szavazóbázisát. A nemzeti egységfront ekkor hasadt nyilvánvalóan is két szárnyra: a reformista Roman-követőkre és az Iliescu-hű többiekre.

Az 1989-es forradalom után lehetőség volt az újrakezdésre. Nem lett belőle valóság. E lehetőség ki nem használása nagy presztizisvesztést jelent az országnak.

Gabanyi. A. U.: Nationalismus in Rumänien. - Südosteuropa, 41. Bd. 1992. 5. no. 275-292. p.

S.P.

Miben különböznek a szlovákok a csehektől?

Amióta a "csehszlovák válóper" az érdeklődés homlokterébe került, a nemzetközi konferenciákon gyakorta kérdések formájában fogalmaznak meg olyan állításokat, amelyek úgymond a szlovákok és a csehek közötti különbségeket fejezik ki. E kérdések-állítások egyike-másika nagyjából-egészéből igaz, csak éppen árnyalatlanul jelenik meg, némelyikben szemernyi igazság van, de akad olyan is, amely egyszerűen hazugság.

A szlovák tudományosság egyik kiválósága, Miroslav Kusý öt ilyen kérdéssel-állítással kapcsolatban fejt ki a véleményét. Nyilvánvalóan azzal az ötlettel kapcsolatban, amely kardinális fontosságú és a leggyakrabban merül fel.

A szlovákok - ugye - nacionalistábbak, mint a csehek? - ez szokott az első kérdés lenni. Ilyen-olyan mértékben mindenkiben él valamiféle nacionalizmus, különösen olyan nemzetek-népek körében, ahol a másféle értékek (pl. gazdaságiak és a szociálisak) érvényesülése korántsem optimális. Ez az eseti-egyéni nacionalizmus azonban mindaddig nem különösen veszélyes, amíg rendszerezényű és csoportos nacionalizmus nem válik belőle.

Míg az eseti-egyéni nacionalizmus tekintetében a csehek és a szlovákok között nem nagyon van különbség, hiszen a csehek is felettébb büszkék tudnak lenni önmagukra (Ami cseh, az remek - ismételtetik közmondásukat), addig a két nemzet 74 éves együttélése során csak a szlovákok tettek (sikere is vivő) kísérleteket a rendszerszerű-csoportos nacionalizmus meghonosítására.

A Hlinka-féle Szlovák Néppárt ennek örvén a "keresztény nacionalizmus" nonszenszét találta ki. Ez a párt 1925 óta a választók 25%-át mondhatta a

magáénak. A párt ideológusa, Štefan Polakovič, miután 1939. március 14-én Hitler akaratából sikerült létrehozni a Szlovák Államot, így fogalmaz: "A Szlovák Állam hivatása és lényege, hogy példát adjon a keresztény nacionalizmusból".

E példaadásból - mint ismeretes - aztán a szlovákiai csehek kiűldözése, Lengyelország megtámadása, a magyarok különféleképpen való elítélése és a zsidóság kiirtása lett.

Hogy a "keresztény nacionalisták" nemzettől való felhatalmazása "gyöngye lábakon állt", azt a Szlovák Nemzeti Felkelés bizonyítja a legékeesebben, minthogy egyedüli abból a szempontból, hogy egy nemzet saját önálló állama ellen fogjon fegyvert egy közös államalakulatba történő betagozódás érdekében.

A látványosan megbukott, de az emigrációban tovább melengtetett szlovák "keresztény nacionalizmus" ellen 1948 után - jellemző módon - egy másik totalitárius ideológia, a marxizmus-leninizmus vívott kérérlhetetlen harcot. Hazai körülmények közepette csak 1968-ban, a prágai tavasz idején következett be bizonyos fokú újraéledése, ám ez a "normalizálási folyamat" húsz esztendejéhez képest még történeti pillanatot is alig volt.

Az 1989. évi novemberi bársonyos forradalomban még nem ütötte fel a fejét, de az 1990. évi márciusi választásokon már 14%-ot szerzett a Szlovák Nemzeti Párt színeiben. További előtörése az 1992-es választások után következett be. Míg a csehek az aktuális "ellenségképet" pl. a piac hiányosságaiiban keresik, addig a szlovák tömegtájékoztató a csehekben, a magyarokban stb.

Ennek ellenére: a "keresztény nacionalizmusnak" ez az új hulláma egyenlőre saját retorikájában tobzódik, és nem vezetett véres összeütközésekhez. Hírdetőinek azt is észre kellene venniük, hogy korántsem képviselik az ország egészének közvéleményét. Az ország lakosságát a szociális bajok (74%), a közbiztonsági anomáliák (68%) és az életszínvonal problémái (55%) sokkal inkább foglalkoztatják, mint az, hogy az állam önálló lesz-e (45%).

Egészében véve: a szlovákok nem nacionalistábbak, mint a csehek. Akiről szó van, az a nemzet nacionalista irányban orientált kisebbsége és e nemzet militáns tagjainak pártkeretekbe szervezett csoportjai.

A szlovákság - ugye - a csehekhez képest szeparatizmus pártibb? - hangzik a második jellemző kérdés, amely természete szerint az előbbi fiakérdése. Még a jobb emigráns történészek is látták egyfelől a nacionalizmus és a szeparatizmus összekapcsoltságát, másfelől azt, hogy a Hlinka-féle néppártiak szeparatizmusért elkezdett és a Szlovák Állam kikiáltásáig folytatott küzdelmei a demokratikus fejlődés kizárásával jártak. A szlovák szeparatistákat a hatalom jobban érdekeltte, mint az ország igazi sorsa, s ennek birtokában a legitimitás kérdése fel sem merült bennük.

A szeparatizmus úgy csempésződött vissza közéletbe, mint ahogy arról a "keresztény nacionalizmus" esetében már volt szó. Az a destrukció, amit a szlovák nacionalisták és szeparatisták a közös állam szétrombolásáig folytattak (a szlovák szuverenitás deklarálása, a szlovák törvények elsődlegességének proklamálása, az ún. teljes alkotmány elfogadása stb.) valójában azoknak volt jó, akik ebbéli magatartásukkal remélnék "bűnbocsánatot" korábbi vétkeikért. Eközben azt is

tudni kell: a nacionalista szeparatizmus nem más, mint a kommunisták világtól való elhatárolódásának, a kommunista izolacionalizmusnak más formája.

A szeparatisták eddigi "haditettei" (a lakosság államalkotó nemzetre és másodrangú kisebbségre osztása, a "kivétel nélküli" nyelvtörvény stb.) máris bizonyítják a fenti állítás igazát. Viszont az, hogy a szeparatisták elvetették a referendumot a közös állam fennmaradását illetően, arról tanúskodik, hogy maguk is tisztában vannak támogatottságuk gyengeségeivel (a közvéleménykutatások szerint a csehek 9:1, a szlovákok 8:2 arányban nyilatkoztak a közös állam fenntartása mellett).

A harmadik sztereotíp kérdés-állítás: A szlovákok, ugye, keresztényebbek a cseheknél? Az első Köztársaságban meglehetősen közismert volt a vallásos szlovákok idegenkedése a csehek liberalizmusától, szabadelvű gondolkodásától. Főként a katolikus - egyben többségi (60%) - szlovákság ápolta magában ilyen jellegű csehellenességet. Ezért kézenfekvő volt, hogy a bársonyos forradalom után ismét politikai képviselőhöz jusson ez a vallásos érzelmek. Így alakult meg a Kereszténydemokrata Mozgalom, s arra számított, hogy az első szabad választásokon elnyeri a szavazatoknak akár 65%-át is. Csakhogy csalódnia kellett, ui. még 20%-os szavazati arányt sem ért el.

Az okok retrospektív vizsgálata azt állapította meg: a Kereszténydemokrata Mozgalom túlságosan avított módon újította fel a tevékenységét, túl sok katolikus hitbuzgalmi elemet épített be csehellenességet és nacionalizmust ötvöző programjába. Elfelejtette a közben "eltűnt időt", Szlovákia társadalmának iparosodását, műveltségi előretörését. Mindez különösen az evangélikus szlovákokat és a magyar nemzetiségű választókat fordította el a Mozgalomtól.

Azóta a Mozgalomban is megindult az erjedés, s a cél a korszerű, de semmitféle egyházhoz nem kötődő kereszténydemokrata párttá való fejlődés. Eközben látták azt is, hogy rövid távon (a második választáson) mindez nem hoz látványos eredményeket. (Nem is hozott.)

A tények tehát azt mutatják, hogy a szlovákok és a csehek "kereszténység általi" meghatározottsága nagyjából azonos lett. Általában gyöngült, s ezen belül a szlovákoké hozzágyöngült a csehekéhez.

Tessék mondani, a szlovákok balosabbak a cseheknél? - ez a negyedik kérdésfeltevés. 1946-ban az első háború utáni választásokon Csehszlovákiában a kommunisták győztek, Szlovákiában viszont a Demokrata Párt (62%); a kommunistáknak meg kellett elégedniük a második hellyel, azaz a 30%-kal. Ezzel szemben a bársonyos forradalom óta Csehszlovákiában a jobboldaliak, Szlovákiában viszont a baloldaliak szereznek maguknak egyre több pozíciót.

Az ellentétes fejlődési trend a két ország eltérő fejlettségével magyarázható. 1946-ban a város, az ipar, a rossz élelmiszerellátás állt szemben a szlovák faluval, mezőgazdasággal és élelmiszerbőséggel. Ezzel szemben 1990-ben Csehszlovákia már posztindustrialista polgári eszményekért küzdött (K. Schwarzenberg: "A nacionalistát nem lehet, legalább is nálunk bizonyosan nem, jobboldalinak minősíteni."), Szlovákia viszont az ipari társadalom nacionalista-szeparatista válfaját választotta, s tart ki mellette mindmáig.

Ezt a furcsa - az autoritatív, a szociális és a nacionalista demagógiát különféle képpen ötvöző - eszmetant nem feltétlenül és nem is a leginkább az ún. utódpárt

képviseli, hanem a legerősebb populista alakulat, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom és vezére, Vladimír Mečiar.

Végül következze az ötödik kérdés: A szlovákok, nemde, Kelet-pártiak? Időnként valóban - a verbalizmus szintjén - előfordul egy-egy ekként értelmezhető nyilatkozat (a Matica slovenská "élnacionalista" elnöke, Jozef Markuš pl. ezt nyilatkozta 1992 elején a Moszkovszkie novosztyinak: "Csehszlovákia nem olyan ország, amelynek két része van, hanem olyan, amelyben két orientáció létezik. Ez a politika, a gazdaság és a kultúra esetében egyaránt érvényes. Mi Európa Keletjéhez tartozunk, a szláv világhoz. A csehek pedig szláv németek."). Ez azonban a szlovák történelem és lét egészének egyszerű meghamisítása: Cirill és Metód ugyan keletről jött, mégis a római egyházat fogadta a magáénak; a szlovák kivándorlás mindig Nyugat felé tartott; a szlovák nemzetfejlődésnek nem a szlavofilek, hanem Herderék mutattak utat; a szlovákság egész gazdasági, irodalmi és művészeti tevékenysége nyugati ihletettséggű és csatlakozású; a szovjet ruszifikációt a szlovákok éppen úgy elutasították, mint a csehek.

Emiatt a szlovákok és Szlovákia keleti orientáltsága olyan "kitaláció", amely mögött nem áll szignifikáns szlovák társadalmi csoport. "Pánszláv" minden szláv nemzetben akad, legfeljebb ők szoktak ilyesmivel kokettálni.

Kusý, Miroslav: Slováci sú viac . . . = Slovenské pohl'ady, 108. roč. 10. no. 61-71. p.

F. T.

Angyalszárny és ördögpatá nélkül. A szlovák-zsidó megbékélésről. Példáért érdemes Spanyolországba menni

A szlovákság százötven éves küzdelme mindinkább a boldog nemzeti végkiéjtetbe torkollik. E küzdelem közben a nemzet különböző sebeket kapott és ejtett. A mai szabad körülmények közepette az eddig lefojtott múlt vitatása gyakorta végtelen torz vélekedések felszínre jutását hozza magával, holott mindenképpen "sine ira et studio" kellene mérlegre tenni a nemzet valamennyi dolgát: sikerét és balsikerét, erényét és bűnét. Másrészt egy ilyen elfogulatlan önszemlélet kialakításának is előfeltétele az imént említett és szabadosságokig merészkedő szabadság.

A szlovákság "zeitgeschichtje" a csehekhez és a zsidókhoz való viszonyra van megterhelve. A csehekhez való viszony - egyenlő az egyenlőhöz alapon - a szerző véleménye szerint (két állam esetén is) könnyen egyenesbe hozható, minthogy a csehek és a szlovákok egyaránt szlávok, ezer évvel ezelőtt volt valamennyi közös történelmük is, de szétválásuk után sem szűnt meg közeli rokonságuk. Az első Csehszlovák Köztársaságban a "fejlettebb testvér" nem volt mindig altruista, minthogy "a partner gyöngesége mindig a vele való visszaélésre csábít, amiben szinte biológiai törvényszerűséget lehet felfedezni. Ám ahogy nincsen rózsza tövis nélkül, úgy tövis sincs rózsza nélkül. A fejlettebb testvér segített is. A legelfogultabb nacionalisták sem tagadják ma, hogy szlovákoknak nyújtott cseh politikai, gazdasági és kulturális segítség mindenképpen tény volt, illetve hogy

nélküle a szlovákok nem tartanának ott, ahol ma tartanak." A legutóbbi fejlemények azt mutatják, hogy a csehek és a szlovákok "legfontosabb számláikat kölcsönösen rendezték", s a válás azért szükséges, hogy aztán "annál őszintébben fogjon kezét" a két nemzet.

"Teljesen más jellegű a zsidókkal való megbékélés kérdése. Jellemző rá . . . az a nagy görcs, amely a Szlovák Államot követően mindkét oldalon fennmaradt." A szerző megállapítja, hogy a középkori zsidóság hányatott sorsát illetően "a történeti Magyarországon (Uhorsko) belül Szlovákia sem képezett kivételt".

A nemzedékről-nemzedékre öröklődő, részben az istengyilkosság vádjából, részben pedig abból a tényből táplálkozó antiszemitizmus, hogy a zsidók társadalmi kirekesztettségükért mintegy cserébe fontos gazdasági pozíciókat (pénzügyek, szeszipar, kocsmároosság) szereztek meg - sokszor felettébb kérlelhetetlenül - maguknak, úrrá lett a nemzet "ébresztőin" is, anélkül, hogy az okok és a következmények tanulmányozásának és mérlegelésének igénye felébredt volna bennük. Štúr a "zsidó söpredék és csorda" ellen agitál, Jónáš Záborský pedig még az istengyalázást is megengedi magának a zsidóság és a talmudisták szidalmazásában. Ennek ellenére a zsidók megőrizték, bővítették és korszerűsítették gazdasági pozícióikat, és 1938 előtt Szlovákiában 130 ezerre nőtt a számuk.

A szlovákok és a zsidók viszonyára egészen a Szlovák Állam létrejöttéig az egymással szembeni elidegenedtség volt a jellemző. Ennek lett következménye - a kül- és belpolitikai körülmények összejárására folytán - a szlovák holocaust, amely éppen ötven éve - 1942-ben kezdődött. Ma már sok mindent lehet róla tudni, de még nem mindent. Ezért bármennyire is fájdalmas, mégis üdvözlölni kell a legújabbban megjelent tényfeltáró munkákat (Kamenec, Ivan: Po stopách tragédie. /A tragédia nyomdokain./; Lipscher, Ladislav: Židia v Slovenskom štáte 1939-1945. /Zsidók a Szlovák Államban 1939 és 1945 között./; a Tragédia Židov na Slovensku /Zsidók tragédiája Szlovákiában./ c konferenciaanyag).

Az említett művek "jó idegeket" kívánó tényeket-adatokat tárnak fel. "Ennek ellenére e művekben nem az egész nemzet kerül a vádlottak padjára, nincs bennük szó kollektív bűnről. A szerzők tudják, ki volt a bűnös (a Hlinka-féle Szlovák Néppárt és a Hlinka Gárda nácijai, a kormány tagjai, ügybuzgó egyének, ostoba szolgahad, karrieristák), és tudják azt is, hogy mindez olyan náci import volt, amely Szlovákiában csak az említett rétegek körében lett termő talajra. Az is örömdetes, hogy a szerzők rámutatnak azokra az egyénekre és csoportokra is, akikben ellenkezést váltottak ki ezek az események, illetve hogy gyakran áldozatos segítségben részesítették az üldözötteket."

De akárhogy is: tény, hogy a szlovák lakosság többsége közömbös maradt azzal szemben, ami a zsidókkal történt. "Ennek - bizonyára - több oka volt: egyéni okok, elégtelen informáltság, félelem a kockázattól. Ám ok volt az is, amiről az említett publikációkban kevés szó esik, nevezetesen - hogy finoman szóljunk - az a nekikeseredés, amely az 'Isten büntető ujját' látta a zsidók szlovákokon és más nemzetiségeken elkövetett bűneiért."

Ez az ok mindmáig virulens: ezt kellene a szlovákoknak magukból "kibeszélni-ük", amihez a jelenleginél jobban kellene ismerni a zsidóság véleményét az "auidiatur et altera pars" jegyében.

Vannak, akik a Szlovák Állammal kapcsolatban újabban megint "szlovák csodáról" szeretnének beszélni, holott az csak azért következhetett be, mert a csehek és a zsidók által hátrahagyott működőképes gazdaságot az arizátorok (Szlovákiában ezek a "keresztényesítők" voltak a zsidóüldözés fő haszonélvezői) a még rendelkezésükre álló hat év alatt nem tudták teljesen tönkretenni. Így hát a zsidók - akarták-nem akarták - a kulturális javakon kívül anyagi javakat is hagytak a szlovákságra. Ezt a nemzetnek el kellene ismernie, s "angyalszárnyak és ördögpaták" nélkül szemlélnie az igencsak megfogyatkozott szlovákiai zsidóságot.

Véletlen dolog - mondja egy másik itt megemlíthető cikk -, hogy a szlovákok és a spanyolok egyaránt szégyenletes jubileumot ülték 1992-ben. A szlovákok a Szlovák Államban végbement zsidóüldözés ötvenedik, a spanyolok pedig a szefárd zsidóság országból való kiűzetésének ötszázadik évfordulójára emlékezhetnek, miközben - persze - a spanyoloknak ugyanebben az évben akadtak dicsőségeesebb évfordulói is (Amerika felfedezése, az iszlám uralom vége).

Spanyolországban 1492-ban egy olyan zsidó népcsoport tagjait (250 ezer főt, egyes források szerint 400 ezret) büntette kiűzetéssel a királyi udvar (II. Aragóniai Ferdinánd és I. Kasztíliai Izabella), amely jó másfél ezer éve élt spanyol szülőföldjén, és felbecsülhetetlen érdemeket szerzett az európai kultúrának az arabbal való gazdagításában, sőt az európai kultúra jelentős teljesítményeinek arabból történt "visszafordításával" (toledói fordítói iskola), nem is beszélve arról, hogy saját tudományos és művészeti teljesítményeit tekintve ugyancsak beírta a nevét az európai kultúrtörténetbe.

Noha a hivatkozott cikkben "in nuce" benne vannak a szefárdok történetének legfontosabb adatai és személyiségei is, a kiűzetésre való emlékezés az 1992-ben történt spanyol "jóvátételnek", "megbékélésnek" bemutatását célozza. Nevezetesen a következőket emeli ki:

- a spanyol király, a kormány és a katolikus egyház elhatározta magát az 500 évvel korábban történetektől,

- a királyi család tagja, az asztúriai herceg "Premio de Concordiá"-val tüntetett ki minden szefárd közösséget,

- a hivatalos Spanyolország külön programmal (Szefárd '92) állított emléket nevezetes kisebbségének. A program megnyitásakor Yamez külügyi államtitkár kijelentette: "A zsidóság kitörölhetetlen részét képezi identitásunknak, akárcsak a kereszténység és az iszlám",

- a katolikus egyház azért tagadta meg az említett királyi pár boldoggá avatását, mert a kiűzetési pátensen az ő nevük szerepel.

A spanyol-szefárd megbékélést a katolikus egyház (XXIII. János és II. János Pál) zsidósággal kapcsolatos álláspontjának kategorikus megváltozása is nagyban elősegítette.

A cikk szerzője a következőképpen hozza kapcsolatba a spanyolországi és a szlovákiai eseményeket: "Az emberek tartós értékek létrehozására törekszenek. Ezek próbaköve az idő. Ezért szomorú, hiábavaló és káros az a tevékenység, ha valaki olyan legendákat gyárt, amelyeket saját maga sem tud elhinni. Sajnos, Szlovákiára is vonatkozik ez, pontosabban szólva: azokra a kísérletekre, amelyek az 1939 és 1945 közötti Szlovák Állam legendáját próbálják megteremteni. Máris

elég sok kísérlet van arra nézve, hogy a második világháború alatti Szlovákiát valamiféle idillnek állítsa be. Ugyancsak sok olyan cikk is keletkezett, amely a történeti tények pozíciójából és őket a történetek kontextusába állítva opponálta ezeket a legendákat. Nem kívánom megismételni mindazt, ami egyszer már publikáltatott. A mai Spanyolország viszonyát saját zsidóság-történetéhez és az 1492-ben megtörtént eseményekhez példamutatónak tartom abból a szempontból, hogy miként kell érdemien számot vetni a nemzeti történelem szomorú oldalaival."

Münz, Teodor: *Bez krídiel a bez kopýt. = Slovenské pohl'ady, 108. roč. 1992. 10. no. 139-143. p.*

Franek, Jaroslav: *O paralelách dejín. = Slovenské pohl'ady, 108. roč. 1992. 10. no. 146-151. p.*

F. T.

Szerb-horvát aszimmetriák

A szerző, M. D. Grmek, az orvostudomány és a biológia történetének a professzora Párizsban, a horvát Akadémia tagja. A háborúval kapcsolatos álláspontot fejt ki, a nyugati közvélemény tájékoztatása érdekében.

Elsőnek a helyzet és az eszközök aszimmetrikus voltát mutatja be: az egyik oldalon áll a szerb agresszor, a másik oldalon a megtámadott Horvátország. A szerbek megszállták Vukovárt, amelynek lakossága csak 37%-ban szerb, és sohasem tartozott Szerbiához. Dubrovnikot is megtámadták, pedig ott a szerb lakosság aránya csak 6%. Horvátország egyharmadát felégették és megszállták. A menekültek száma mintegy 700 ezer.

Az eszközök vonatkozásában is aszimmetria van, hiszen Szerbia rendelkezik a központi kormányzattal, a bürokráciával, a hadsereggel. A központi kormánynak ugyan két horvát tagja is volt, de azok is kommunisták. A vajdasági és koszovói autonómia felszámolása után a szerbeknek három szavazatuk van az államelnökségben. A diplomáciai testület is zömmel szerbekből áll. Az ő kezükben van a Szövetségi Bank. A központi hadsereg bolsevik és szerbbarát. A hadianyagban és technikában is szerb fölény érvényesül.

A horvát oldalon van viszont az erkölcsi fölény: a horvátok meggyőződésből harcolnak, míg a szerb oldalon sokan már igyekeznek kibújni a katonáskodás alól.

Az ideológiai és hatalmi aszimmetria abban mutatkozik, hogy Milošević és a szerb kormány más tagjai egykori apparatcsíkok, akik most az ortodox egyházzal szövetkeznek. Ezzel szemben Tudjman vagy Mesić már régen kiábrándult a kommunizmusból, valójában ellenálló volt, politikai okokból börtönbüntetést is szenvedett. A demokrácia mindkét oldalon akadozik, de Szerbiában megtöltötték a börtönöket, Horvátországban viszont szabadon engedték a politikai foglyokat. A horvát kormány a választók kétharmadára támaszkodik, a szélsőjobb nincs képviselve a parlamentben sem.

Eltérőek a motívumok és a felelősség is. Szerbia 1988-ban az alkotmánnyal ellentétesen felszámolta a Vajdaság és Koszovó autonómiáját, és bekebelezte

ezeket a tartományokat. Központosítást akar, voltaképpen egyfajta Nagy-Szerbiát. A Nyugat Jugoszlávia egységének fenntartása mellett foglal állást.

1990. december 22-én a horvát parlament demokratikus alkotmányt szavazott meg. Ez nem a válság kezdete volt, hanem csak annak új dimenziója, hiszen a szerb parlament már 1990. szeptember 28-án új alkotmányt szavazott meg. A szerb kormányzat gazdaságilag bojkottálja a többi köztársaságot, ellenzi Jugoszlávia átalakítását konföderációvá.

Ezért következett be 1991. május 19-én a horvátországi népszavazás, amelynek során a szavazásra jogosultak 84%-ából 94% az önállóság mellett foglalt állást, s ennek megfelelően június 25-én ezt meg is hirdették. Európai elveszti hitelét a horvátok szemében, ha továbbra is támogatja a szerbeket. Szerbia, a szerb kormány és a központi hadsereg a felelős a háborúért, azért is, hogy a fegyverszüneteket nem tartják be. Csak az ENSZ kéksisakos rendfenntartóit hajlandó beengedni, abban a reményben, hogy azok majd a szerb érdekeket fogják képviselni.

A hipotétikus genocidiumtól a tényleges emlékeztetőkírlésig alcimmal Grmek arról ír, hogy a szerbek feltételezik: a horvátok ki akarják irtani a szerbeket. A szerb kisebbség védelme ezzel az állítólagos fenyegetéssel szemben azonban csak ürügy. Viszont az elfoglalt horvát területen a szerbek tartják a horvátokat fogolytáborokban. A szerbek harcot folytatnak kórházak, iskolák és hasonló intézmények ellen, a történelmi emlékek lerombolására törekszenek. 1992 januárjáig mintegy 500 horvát műemléket, történelmi szempontból fontos épületet és egyéb emlékművet semmisítettek meg azzal a céllal, hogy a horvátokat megfosszák nemzeti identitásuktól. Horvát részről bizonyíthatóan nem került sor ilyen atrocitásokra. A szerbek még a nemzetközi konvenciókat sem tartják be, ezt mutatja a vukovári kórház ellen intézett támadás.

A szerbek külön szerb nemzeti hivatásról, nemzeti ébredésről beszélnek és írnak. A horvátoknál ezzel szemben nincs olyan elképzelés, hogy a horvát államnak tisztán horvátokból kellene állnia. Míg Szerbiában az ellenzék is csupán egy Nagy-Szerbiát tud elképzelni, Horvátországban csak néhány fantaszta rögeszméje valamilyen, minden délszlávot magába foglaló Nagy-Horvátország. A Horvátországon belüli szerb autonóm területek követelése már régóta napvilágot látott, szerb akadémikusok már 1986-ban ilyen értelmű emlékirattal léptek fel, ezzel kezdődött az ellentét. Nem a horvátok kezdték, a kaszárnnyák elleni fellépés sem tőlük indult ki. Jellemző, hogy a szerbek Jugoszlávia minden nemzetével konfrontációba kerültek Montenegro kivételével, a horvátok viszont csak a szerbekkel.

A politikai rendezés vonatkozásában rá kell mutatni arra, hogy Horvátországban létezik a kisebbségvédelem rendszere, Szerbiában viszont nem. Szerbia az egész Jugoszlávia egyedüli örökösének tekinti magát. De a Szerbiában élő mintegy 150 ezer horvátról nem esik szó. A szerbek Horvátország 105 járásából csak 11-ben vannak többségben (ez a terület 12,5%-a). Itt él 150 ezer szerb, az összes horvátországi szerb negyedrésze, a többiek Horvátország területén szétszórva. Horvátország területének 30%-át szállták meg a szerbek, a szerb többségű járások ennek a területnek nem is egészen a felét teszik ki. A politikai rendezés csak Jugoszlávia valamennyi nemzetének az egyenjogúságából indulhat ki.

Quid nunc? - teszi fel a kérdést írása végén a szerző. Horvátország önállóságának az elismerése a külföldi hatalmak részéről megnyugvást hozott. Az a tény viszont, hogy ugyanezek a hatalmak Szerbiát Jugoszlávia örökösének ismerték el, felháborító.

1991. november 23-án a szembenálló felek Genfben egyezményt kötöttek. Cyrus Vance főmegbízott terve szerint az ENSZ-csapatok ún. védett területeken fenntartják a rendet, ezeket a területeket demilitarizálják. Az Európa-Bizottság szerint a határok megváltoztathatatlanok (1992. január 11.). Ezt a Biztonsági Tanács nem fogadta el. Ez viszont arra vezetett, hogy idegen területek elfoglalásával a szerbek kész helyzet elé állítják a nemzetközi intézményeket. Az ENSZ-erők így esetleg legalizálhatják jelenlétükkel a szerb hódítást. Szerbia a szerb területekért harcol. De Szerbiában, a két volt autonóm tartománnyal együtt, a lakosságnak csak 65%-a szerb. Vukovárt a szerbek nem hódították meg, csak lerombolniuk sikerült. Elképzelhető-e, hogy a politikai intrikák ezt a hódítást a nagyhatalmak bűnrészességével törvényessé teszik?

Grmek, Mirko D.: *Asymétries serbo-croates. = Politique Internationale*, 1992. 55. no. 67-80. p.

N. E.

Macedónia: vlták keresztútjében

A Südosteuropa című német folyóirat 1992. évi 7-8. száma két tanulmányt is közölt a (volt) jugoszláv tagköztársaságról és a macedón kérdésről, amely a törökök XIX. századi visszavonulása után, a század utolsó harmadától jelen századunk közepéig komoly destabilizáló hatást gyakorolt a térségben. Szerb, görög és bolgár aspirációk lobbantak fel vele kapcsolatban, és szálltak szembe egymással. A történeti, kulturális és vallási megközelítések mindig olyan etnopolitikai megoldást igyekeztek alátámasztani, amely hol az egyik, hol a másik félnek jogait szentesíthette volna. A régió lakosai szláv dialektusú görögök, hegyi vagy déli szerbek, nyugat-bolgárok lettek a megfelelő szövegekben.

Az 1912-13-as, és 1918-19-es s végül az 1944-es években született döntések értelmében a régió lényegében két győztesnek számító ország: Szerbia (illetve Jugoszlávia) és Görögország között lett felosztva, bár e két ország egyaránt mindmáig a terület egészére aspirál. Rajtuk kívül a korábbi vesztes Bulgária is igényt tart (vagy titkon táplál) a macedón területre.

A nagyhatalmi hidegháború és a titói Jugoszlávia évtizedeiben a kérdés lényegében "jégelt" maradt, de annál élesebben vetődik fel ma, amikor a délszláv állam romjain önálló, nemzetközileg is elismert államok jöttek létre, vagyis érvényesülhet - bizonyos megkötésekkel - a nemzeti önrendelkezés vagy legalábbis annak gondolata. Ha pedig érvényesülhet, ahhoz hogy ténylegesen is érvényesüljön, nemzetre és nemzeti tudatra van szükség. Ebből következik a macedón kérdés egyik legvitatottabb területe: mi is az, hogy macedón vagy makedón, van-e, mióta

és milyen vonatkozásban, macedón nemzet és macedón nyelv, következésképpen macedón tudat.

Minden iskolás hallott Nagy Sándorról, a világhódító macedón (=görög) uralkodóról. A macedónok, minthogy görögnek számítottak, részt vehettek az olimpiai sportversenyeken. Az igazi macedón föld összes régészeti kincse, ideértve a közelmúltban sértetlen állapotban megtalált uralkodói sírt is, amely Nagy Sándor apjáié, II. Philipposzé volt, csak görög nyelvű feliratokat tartalmaz.

A mai Macedón Köztársaság földje nem tartozott a hellén ország területéhez. Ilyen alapon görög oldalról hevesen ellenzik, hogy a volt délszláv államot Macedóniának hívják. Szerintük ez történelmi hamisítás, mert ezt a nevet a területnek Tito adta 1945-ben. Mégpedig nem véletlenül: névválasztását az a megfontolás indokolta, hogy így nyitva maradjon a déli, az égei-görög macedón területekre való behatolás lehetősége, illetve a Vardar- és Pirin-környéki bolgár területek hozzájuk történő csatlakozása. Ilyen értelemben Tito megoldása a szerb hegemon gondolatok közé sorolható. Elméletileg az a mesterséges születés, a konstruált macedón nemzet világrajtja alkalmas lehet a három aspiráló szomszéd, a szerbek, bolgárok és görögök nacionalizmusának semlegesítésére, úgymond egy erdőtűz ellentűzzel való kioltására is.

A hatvanas években egyes német elemzők már feltételezték, hogy amennyiben a balkáni határok változatlanul maradnak, úgy elég lesz két nemzedék ahhoz, hogy a terület többé-kevésbé önálló igazgatásának hatására valóban kialakuljon a macedón nemzet (igazgatás általi nemzet-születés, -mondták. A jugoszláv összeomlás után az tapasztalható, hogy elég volt ehhez szinte egy nemzedék is, miközben a megvalósulni látszó macedón nemzet alapszövetét a korábban monopolhelyzetű párt nagyszámú aktivistája képezi. Történelmi léptekkel mérve tehát szinte egy szempillantás alatt született meg az új "nemzet", amelyhez megteremtették a szükséges nemzeti nyelvet, irodalmat, történelmet és egyházat is (eszerint Cirill és Metód is macedón).

A hatvanas években nyilvánvaló államérdekből a macedón egyház függetlennek nyilvánította magát, jöllehet ezt sem a belgrádi, sem a konstantinápolyi ortodox egyház nem szentesítette (a legitimálást 1967-ben a moszkvai pátriárcha volt hivatott megadni). A pilep-veles-i regionális délszláv dialektus cirill betűket használó macedón nyelvű lépett elő, melynek elfogadtatását a tömegkommunikáció és oktatás minden rendelkezésre álló módon egyengette.

Az iskolai befolyásolás jelentőségére már hetven évvel ezelőtt O. Spengler is felhívta a figyelmet híressé vált könyvében, *A Nyugat alkonyában*: a múlt századi macedón vidéken mindenütt, ahol a törökellenes hangulatban szerb tanító kezdett működni, lelkes-fanatikus szerbek nőttek ki az iskolapadból.

A soknemeztiségű köztársaság 1945-ig nem is rendelkezett saját névvel, a szerb állam Vardari Banovinának nevezte a vidéket, németül pedig egyszerűen Dél-Szerbiaként emlegették. A legújabb népszámlálás adatai szerint a 2,3 millió ország lakói közül 250 ezer nyilvánította magát macedónnak (görögnek?), 800 ezer albánnak, 600 ezer bolgárnak, 300 ezer szerbnek, 150 ezer vlachnak, 120 ezer töröknek, s sokan volt a cigányok is.

A macedón vezetés 1992 januárjában nyilvánította a köztársaságot függetlennek, s figyelemreméltó, hogy első külföldi elismerését Bulgária jelentette be, vélhetően arra számítva, hogy a többi szomszéd aligha fog örülni a függetlenségi törekvésnek, vagyis következképp Bulgária léphet fel a támogató előnyös szerepében, s ezzel jövőbeni befolyásolásra teremthet alapot. A bolgár példát Törökország követte, majd a függetlenné vált Szlovénia és Horvátország folytatta a sort. Közben a nagyszerb expanzionizmus már szlavóniai és dalmáciai háborúját vívta Horvátországgal, így Macedóniának kevésbé kellett félnie a szerb fegyveres ellen-csapástól. Valóban, 1992 áprilisában sor is került a szövetségi hadsereg egységeinek teljes kivonására. Viszont annál élesebb ellenzóként lépett fel a görög fél, amelynek hosszas viták után sikerült elérnie, hogy az Európai Közösség részéről elismerés csak akkor következhet el, ha az új ország legalábbis a nevét megváltoztatja (Genscher akkori német külügyminiszter a "Skopjei Köztársaság" változatot lanszította).

A cseppfolyós helyzet jövőbeni alakulása aligha jósolható meg. Mégis megkockáztatható, hogy míg korábban állandóan virtuális veszélyt jelentett a három külső érdekelt (szerb, görög, bolgár) beavatkozási szándéka, addig ma a negyedik szereplő - a vitatható múltú és nevű Macedónia - léte esetleg a konfliktus kialakásához is elvezethet. Ha másként nem, akként, hogy az egymással versengő helyi tengelyek (Athén - Belgrád kontra Skopje - Szófia) semlegesítik egymást, s így nem kell nagyobb robbanástól tartani.

A nacionalizmusok száma egy szellemes mondás szerint mindig több, mint a rendelkezésre álló területeké. Itt esetleg mégis egy új, a művi úton létrejövő macedón nacionalizmus eredményezhetne feszültségcsökkenést. Persze, a kockázat nem csekély: a széllirány változása, képletesen szólva, mindig bekövetkezhet. S akkor az ellentűz nem életmentést, hanem felfokozott pusztítást hozhat magával.

A regionális konfliktusok megoldása ritkán köszönhető nagyhatalmi bölcsességnek, most mégis abban kell reménykedni, hogy a nagy- avagy az európai szinten számottevő hatalmak (a Balkánon Németország, Olaszország, Törökország) nem (csupán) önös érdekeik szűk képviselőivel lépnek fel.

Troebst, Stefan: Makedonische Antworten auf die "Makedonische Frage" 1944-1992: Nationalismus, Repulikgründung, nation-building. = Südosteuropa, 41. Jg. 1992. 7-8. No. 423-442. p.; Giakoumis, Pantelis: Hellas und die makedonische Frage. = Ugyanott, 443-459. p.

S. P.

Német kisebbség a mai Lengyelországban

A két világháború közötti Lengyelország tulajdonképpen soknemzetiségű állam: csak a lakosság 65-68%-a volt lengyel, a kb. 15% ukrán, 9% zsidó, 4-6% belorusz, illetve a 2-2,5% német stb. lakos mellett. (Az adatok értékei általában ingadoznak a hivatalos statisztika és az elfogulatlan becslés között. A hivatalos értékek 1931-ből valók.) A német kisebbség ugyan nagyságrenddel az ukrán, zsidó és

belorusz mögé került, mégis, a német birodalmi aspirációk következtében összehasonlíthatatlanul fontosabb belpolitikai tényezővé vált amazoknál. Többségük a Keleten eléggé egy tömbben elhelyezkedő ukránokkal vagy beloruszokkal szemben inkább elszórtan élt az ország területén; egy-egy erősebb koncentrációjuk alakult ki Poznań, Lódz, Pomeránia, Felső-Szilézia vidékén.

A 2. világháború eseményei és az ország 1945-ös új (Nyugat felé elcsúsztatott) határainak kijelölése nyomán ezek a kisebbségek jórészt eltűntek, elpusztultak, elmenekültek, vagy lakóhelyük a határokon kívül került. A németeknek is csak töredéke élte túl 1945 után is Lengyelországnál maradt településein az eseményeket, ugyanakkor létszámuk a nyugati Odera-Neisse vidék odacsatolásának pillanatában felettébb meg is növekedett: ők adták Lengyelország kiugróan legmagasabb lélekszámú - 3-4 milliós - kisebbségét.

Ezt a változást a győztesek persze nem gondolták hosszú távra: a potsdami egyezmény kitért az immár nyugat-lengyelországi és alsó-sziléziai németek kitelepítésének kérdésére, s a politikai igazolás mellett mindenekelőtt etnikai igazolást írt elő az elnémesített lengyelek kiszűrése érdekében. (Ezt azután más vidékekre, pl. Mazuriára is kiterjesztették.) Az igazolás valójában azok esetében folyt le, akik egyáltalán maradni kívántak. A többieket kényszerrel is alkalmazva, és eleinte nagyon sietősen kitelepítették. 1945-50 között végül is több mint 3 millió ember hagyta el németként szülőföldjét. Hogy a hátra maradtok (akiknek hűségesskűt kellett tenniük a lengyel államnak) mennyire és milyen arányban voltak lengyelek, az csak később derült ki. 1949 körül lelassult maga a kampány is: a hatóságok mind kevésbé tartották érdeküknek a kvalifikáltabb munkaerő további tömegeinek elvesztését. A határváltozás után ki nem települőknek mindenesetre lengyellé kellett vedleniük. A hivatalos statisztikák az 50-60-as években mindössze 3-4 ezer németet hajlandók vállalni, holott csak a "népi" (azaz a múltban is lengyel területen élt, hagyományosan elismert) németek száma az 1956-59-es tömeges (önkéntes) kitelepülési hullámot követően is, mintegy 65 ezerre volt becsülhető.

A kitelepítésből kimentett vagy kimaradt tömegek a törvényenkívüliség éveit után 1951-ben kaptak állampolgárságot, továbbá a "népi" németek esetén az anyanyelvi iskolázásra (de a "népi - nem népi" szétválasztás egy idő után elvesztette eredeti szigorát). Az 1952-53-as tanévben 137 német tannyelvű iskolában 7674 gyerek tanult. Ezek az iskolák azonban a kivándorlási folyamat következtében hamarosan meg is szűntek. Az epizódjellegű felélénkülés keretében indult néhány helyi újság sem ért meg hosszabb pályafutást.

Az 1956-os politikai forrongás, miközben az önkéntes kivándorlás egyre nagyobb tömegeket vonzott Nyugat-Németország felé, egyszersmind új lendületet adott a kisebbségi mozgolódásnak is. A németek sem maradtak ki az érdekképviseleti szervezkedésből. Több régió elkülönült törekvéseiből egy jutott célhoz: 1957 novemberében megkezdhette munkáját a waldenburgi (Walbrzych, wrocławai vajdaság) "német társadalmi és kulturális társaság". Tíz év alatt ennek tagsága egyébként ki is vérzett. Bizonyos mérvű informális közösségformálásra kínálta lehetőséget az evangélikus egyházközségek.

Az NSZK-ban hovatovább milliós nagyságrendben kimutatott áttelepülési folyamat ellenére a 80-as évekre is maradtak németek Lengyelországban. Új mozgalom

támadta a wroclawi vajdaságon kívül is, egészen Varsóig, Gdańskig. Helyi "baráti körök" alakulnak. A jogi küzdelem mellett sikraszállnak az akadálytalan kivándorlásért. Több kör aktivitását a hatósági ellenállás és a rendőri üldözés őrli fel; sok aktivistájuknak kell elmenekülnie. Csak a pártállami rendszer vége (1989) kínál valódi lehetőségeket az önszerveződés kibontakoztatására.

Az egyik legdinamikusabb kezdeményezés Johann Krollé, aki aláírásgyűjtésbe kezdett a német kisebbség hivatalosan továbbra is tagadott jelenlétének bizonyítására, miután az Oppeln (Opole, Felső-Szilézia) vajdasági képviselő engedélyezését elutasították. 250 ezer aláírás után a kampányt nem folytatták, a célt elérték. Kohl kancellár lengyelországi látogatása és a felgyorsult politikai átalakulás nyomán 1990 elején nemcsak Opole, de Katowice és Gdańsk hasonló törekvése is elég gyors eredménnyel járt; országszerte egészen Mazuriáig terjedtek az engedélyezések. Részint a "társasági" szintű szervezetek, részint a szűkebb "baráti körök" 1990 szeptemberében létrehívták "központi tanácsukat" Katowice székhellyel. 1991-ben már 36 szervezet működött együtt - összefogva a több mint 300 ezer helyileg bejegyzett tagot - a tanács keretében, melynek törekvései a lengyel-német kettős állampolgárság kivívására és a lengyel-német gazdasági és politikai együttműködés előmozdítására is kiterjednek. Távlabbi a felső-sziléziai területi autonómia elérése.

A követelések egy része enged az elüldözött németek külföldi szervezetei részéről érkező sugalmazásoknak is, és ezért az álláspontok "lebegtetése" dívik. A tárgyyszerű keretek tulajdonképpen az 1991. júniusi német-lengyel államközi együttműködési szerződés biztosítja a német kisebbség érdekérvényesítéséhez, amely egyébként egyaránt nyert saját listán és az országos összkisebbségi tanácsba integráltan parlamenti képviselőt. Számítani lehet arra, hogy a lengyel politika és társadalom eddigi idegenkedése a megszerveződő német kisebbségtől rövid időn belül maradéktalanul megszűnik.

Sakson, Andrzej: Die deutsche Minderheit im heutigen Polen. = Deutsche Studien 39. Bd. 1991/1992. 115. H. 224-238. p.

K. S.

A balti országok sorsa.

(Körkép 50 évvel a Molotov-Ribbentrop paktum után)

A new-yorki Nationalities Papers 1989. őszi száma, amely technikai okok miatt csak 1992 második felében került ki a nyomdából, a balti országok helyzetét állította fókuszába. Az 50 évvel ezelőtti eseményekről, a szovjet kormánynak a francia-angol katonai delegációval és a németekkel párhuzamosan folytatott tárgyalásairól tanúskodó, újabban előkerült, illetve csak most nyilvánosságra hozott dokumentumokról Albert Resis, a Northern Illinois University munkatársa ad bő és izgalmas beszámolót. Magukat a balti országokat illetően a beszámoló és a dokumentumok legmegdöbbentőbb tanulsága az, hogy bár az akkor még független Észtországnak képviselője van Moszkvában, s a három ország papíron rendelkezik a Népszövetség

ség által nyújtható összes garanciával, őket semmilyen formában nem vonja be egyik fél sem leendő sorsuk kialakításába. Sőt: Carl Burckhardt, a Népszövetség danzigi (gdanski) főmegbízottja - Hitler saját különgépén - Obersalzburgba utazva megtudja ugyan, hogy Hitler mindenképpen meg fogja támadni az oroszokat ("... gabonára és fára van szükségem. Szabad kezet akarok Keleten stb."), de ezt az információt - rendszeres szokásától eltérően - nem továbbítja az angol vagy francia kormányoknak.

Resis hosszú cikke elsősorban a történészek számára tanulságos, a kisebbségkutató az adatokból és eseményekből a nagyhatalmak mérhetetlen közömbösségét tapasztalhatja a kis országok, nemzetiségek és a kisnemzeti határok ügyében. Az is kiderül a cikkből és a további közleményekből, hogy milyen minimális és tűnékeny garanciákat jelent a "semlegesség" státusa. További tanulság, hogy a politikai tárgyalások során milyen fontos szerepet játszik a precedensekre való hivatkozás. Az észti és litván nagykövetek Molotovval és Schulenburggal tárgyalva például olyan garanciákat, illetve státust kértek országaik számára, amelyet Belgium már megkapott Németországtól, illetve a Népszövetségtől.

Az illinoisi kutató által összegyűjtött adatokból olyan kép rajzolódik ki, amely napjaink eseményeit figyelve is igen tanulságos. Hitler az Északi-tengert (például Ciano gróf olasz külügyminiszterrel beszélgetve) a németek Földközi tengerének nevezi. (Érdekes, hogy a Hansa-hagyományt egyáltalán nem vagy alig emlegetik.) Az is tanulságos, hogy az angolok bár a franciákkal közös delegációjuk az 1939 augusztusi tárgyalásokra a flotta hajóján érkezik Leningrádba, nem tartják érdemesnek vagy kíváncsúnak, hogy flottájuk az Északi vagy Balti tengeren akcióba lépjen; szerintük a tengeri fölényt a németekkel szemben a nyílt tengereken kell megszervezni.

Ugyancsak tanulságos a cikkből, hogy öt évvel Teherán előtt, csak éppen német-szovjet viszonylatban már komoly szerepet játszik a nagyhatalmi "érdekszférák" emlegetése, illetve a róluk történő megállapodás. Az immár ismert "titkos záradék" pontosan erről szól. Sőt: érdekes, hogy a terminológia épp a Molotov-Ribbentrop megállapodás előkészítése közben finomodott, illetve - helyesebben fogalmazva - keményedett "érdekszférává" a korábbi dokumentumokban szereplő "befolyási övezet" helyett. (Az angol szövegben: "spheres of interest", "spheres of influence".) A II. világháborút megelőzően tehát Németország és a Szovjetunió osztozkodott Kelet- illetve Észak-Kelet-Európán.

Tanulságos a dokumentumokból az is (és mintegy magyarázza pl. a mai litvániai helyzetet), hogy igen régi földrajzi-történelmi egységek kerülnek újra eleven koncepcióként forgalomba: Molotov és Ribbentrop a régi Kurland területén vitatkoztott, mintegy különválasztva Észtországot az egy egységnek tekintett Lettországtól és Litvániától. Viszont különös, hogy a skandináv országok, Finnország, illetve a stratégiai szigetek, például Aaland kivételével, teljesen kimaradtak a megfontolásokból. (V.ö. a balti országok jelenlegi érdeklődésével a skandináv együttműködés iránt!). Szerzőnk dokumentálja: a szovjet-angol /francia tárgyalások megszakadásának és a "német út" választásának oka főleg az volt, hogy a nyugati hatalmak semmiképp nem értették meg, mennyire életbevágó a balti területek birtoklása a Szovjetunió számára.

Közismert tény, hogy - bár voltak kisebb-nagyobb nemzetiségi zavargások és az egyes különösen gorombán kezelt népcsoportok, mint a volgai németek, krimi tatárok, zsidók stb. évtizedek óta, illetve legalábbis a hruscsovi korszak óta nyíltabban követelték elvesztett jogaik visszaállítását - az igazán komoly és az egész Szovjetuniót érintő nemzeti-széparációs mozgalmak a Baltikumban kristályosodtak ki. Nem csoda, hogy Gorbacsov a Szovjetunió végnapjaiban - kétségbeesett kísérlettel rendezendő a szétszilált sorokat - hozzáfogott a "nemzeti-széparációs kérdés megoldásához". Erről az 1989 nyaratól az év végéig tartó sikertelen folyamatról szól Julian Birch, az angliai University of Sheffield munkatársának cikke. Lefrja, hogy már az 1988-as SZKP-kongresszus határozott e kérdés megoldásának szükségességéről. Az 1989 márciusában a Legfelsőbb Tanács döntött - elsősorban a balti országok nyomására - bizonyos önkormányzati és köztársasági önelszámolási ügyekben. De a várthoz képest ellenkező előjellel. A nagyobb függetlenség helyett, amely a korábbi szisztéma 5%-os befizetési kötelezettségét is meg akarta szüntetni, újabb központi elvonások és központi irányítása alá vonások következtek: a balti országokban például a termelés 50-70 százaléka került moszkvai irányítás alá. Nem csoda, hogy a szovjet rendszer bírálói bizantizmust emlegettek. A nyolcvanas évek végén a balti országok, nyilván saját termelésükben és fejlődésükben bízva, a százalékarányos befizetés helyett évi fix "adó" befizetésének elfogadását próbálták - sikertelenül - Moszkvában elfogadtatni.

A nemzetiségi kérdés, illetve a köztársaságok önállósodása ügyének megoldását Gorbacsov félelme akadályozta. Gorbacsov, akinek, mint sokan állítják, a peresztrojka és glasznoszty kimunkálása közben "nem volt nemzetiségi politikája", 1989 áprilisában így nyilatkozott, illetve fenyegetőzött: "A nemzetiségek közötti kapcsolatok újrendezése nem jelentheti a határok újrarajzolását, és nem vezethet a nemzeti-állami szerkezet lebontásához a Szovjetunióban." 1989 augusztus 26-án a Központi Bizottság nemzetiségi ügyekkel kapcsolatos állásfoglalása a közös szovjet "léteérdekeket" hangsúlyozza, egy július 2-i rádióbeszédben Gorbacsov pedig kimondja: "Országunk létezése került közvetlen veszélybe". (Ide illik a folyóiratban később található kerekasztal-beszélgetésből az a megjegyzés, amely Kissingerre hivatkozva rávilágít, hogy Amerikának sem jó, ha a Szovjetunió szétesik, egyébként bármennyire támogatják egyes amerikai körök a balti államok önállósodását. (A balti államok mit sem törődnek az moszkvai aggodalmakkal. Marju Laudastin, az észtországi Népfrent vezetője kijelenti: "Az a probléma, hogy a mi gyakorlatunk rég túlszaladt az ő (moszkvai) elméleteiken.")

Az, hogy a (valójában kimunkálatlan) elmélet és a (váratlan, zavaros eseményeket produkáló) gyakorlat milyen ellentmondásokat szül, a Columbia Egyetemen tartott és az imént már említett kerekasztal - beszélgetés egyik felszólalója, Stephan Kux megjegyzéséből derül ki. Szerinte a peresztrojka egy egységes Szovjetunió átépíthetőségére alapult. A glasznoszty ezzel szemben fölerősíti a demokráciát, a szabad nemzeti akaratnyilvánítást, teret enged a széparációnak, s így valójában peresztrojka és glasznoszty, ahelyett hogy iker-kategóriaként egymást erősítenék, rombolják, illetve nehezítik egymás dolgát.

A gazdasági problémák, nemzeti sérelmek, szecessziós törekvések egy összeomló birodalomban, illetve mint látható, annak peremvidékein, rendkívül bonyolult helyzetet teremtenek, s egészen abszurd elképzeléseket is szülnék. Ilyen az az utólag megmosolyogni való hosszadalmas csata, amit például a balti kommunista pártok vívtak a központi SZKP-tól való függetlenedés érdekében. Az önálló Lett KP nyilván fából vaskarika.

A *Nationalities Papers* most olvasott, 1989 őszi számának talán legérdekesebb dokumentuma a folyóirat főszerkesztője, Henry Huttenbach által készített interjú Tunne Kelammal, aki az Észt Nemzeti Függetlenségi Mozgalom vezetője s egyben az Észt Köztársaság Állampolgári Egyesület vezető testületének elnöke. Észt állampolgárnak lenni nem egyértelmű dolog. Az interjúból kiderül, hogy egyértelműen azt tekintik csak észtnak, aki az annexió előtt észt állampolgár volt. (A kényes kérdést, ami felvetődik: mi van az ilyen állampolgárok időközben született, s esetleg a Szovjetunió más részein élő gyerekeivel, az interjú nem taglalja.) Nyilvánvaló, hogy az intézkedés azok ellen a főleg orosz nem-észték ellen irányul, akik az utóbbi évtizedekben annyira megszorodtak Észtországban, hogy a háború előtti 8% helyett jelenleg az 50%-ot közelíti az arányuk. A tét Kelam szerint a nemzeti megmaradás. Az a különös helyzet áll tehát elő, hogy Észtországban a Szovjetunió többségi népe, az orosz vált nagy létszámú, de nemkívánatos kisebbséggé. Kelam minden skrupulus nélkül, sőt kifejezett veszélyérzettel ösztönözve említi azokat a részben megvalósult, részben tervezett intézkedéseket, amelyekkel a "betelepült" nem-észték helyzetét igyekeznek rontani, mivel az észtországi őslakosság alacsony születési rátája mellett a rájuk zúdult betelepülők létszáma tíz éven belül meghaladja az őslakosságát.

A három éves késéssel megjelent interjú másik tanulsága, hogy már 1989 decemberében láthatóak voltak, s egy rangos balti képviselő szájából amerikai útja közben nyilvánosan meg is neveztettek azok az események, amelyek azóta sorra bekövetkeztek: a Szovjetunió és az SZKP szétesése, az önálló balti valuták megjelenése. Kelam végkövetkeztetése: "Észtország ez az élő és egészséges sejt, el kell hogy határolja, szakítsa magát a Szovjetuniótól, mielőtt maga is áldozatává válik a Szovjetunió gazdasági végelgyengülésének".

Nationalities Papers, 1989. őszi szám. Benne:

Birch, Julian: Towards a New Party Program on the Nationalities? 98-116. p.

Resis, Albert: The Baltic States in Soviet-German Relations. 116-155. p.

A Panel Discussion. Columbia University Andrejs Penikis et alia. 156-203. p.

Estonia: An Interview with Tunne Kelam (H. R. Huttenbach). 213-220. p.

T. A.

A szovjet Immligráció harmadik hulláma az Egyesült Államokban

Az oroszok és oroszországiak Egyesült Államokba történő bevándorlásának első hulláma a múlt század 80-as éveiben kezdődött, századunk első évtizedében volt a leghatalmasabb. Ez a hullám a munkát keresők hulláma volt, 1917 után azonban politikai jellegűvé vált:

A második hullám a második világháborút követő rövid időszak terméke: azokból a szovjet állampolgárokból adódott, aki a háború alatt valamiféleképpen nyugatra kerültek (volt hadifoglyok, koncentrációs táborok lakói, munkára elhurcoltak), és - félve a sztálini represszióktól - nem kívántak a Szovjetunióba visszatérni.

A harmadik hullám kezdete a 60-as évek végére esik és a szovjet zsidók vándorlásának tömegessé válása idézte elő. Kezdetben inkább Izrael volt a célország; ám ahogy múltak az évek, az Egyesült Államok vált a tekintetben mind népszerűbbé (a hetvenes években a szovjet zsidó emigránsok egyharmata, a nyolcvanas évek első felében majdnem fele, az évtized vége felé pedig 70%-a vette az útját - gyakorta más országok közbeiktatásával - az Egyesült Államok irányába).

A harmadik hullám bevándoroltjai főként az ország nagyvárosait választották lakóhelyükkül. Csupán New Yorkban több mint 100 ezer szovjet zsidó és származottja él. A zsidóság egy része azonban nem szétszórva, hanem sebb-nagyobb közösségeket alkotva telepedett meg. Ilyen pl. Brayton Beach, a hajdani fürdőhely, amely a 20-as években lengyelországi jiddis menekülteket fogadott be, most pedig a Szovjetunióból jött zsidók alakítják a település első megjelenését és életvitelét oroszossá. A harmadik hullámból mintegy 25 éven kezdtek itt új életet.

Az új bevándoroltak többsége Ukrajnából érkezett (60%), az Orosz Föderáció 2%-kal képviselteti magát közöttük. A maradék régi otthona Belorussziában és a többi országokban volt.

Az emigráció tagjai átlagosan 13,5 évig jártak iskolába, ami egy évvel több az amerikai átlagnál. A férfiak 80, a nők 57%-a áll teljes idejű alkalmazásban az USA-átlag a tekintetben 76, illetve 68%). Alacsony az önálló vállalkozók aránya, aminek részint a "szovjet hagyomány", részint pedig a tőkehiány az oka. Az emigráltak családi jövedelme átlagosan 20 ezer dollár volt (ez az adat még 1980-ból való, de frissebb nincs nála), ami csak 5%-kal alacsonyabb, mint az amerikai átlag.

A fenti kedvező helyzet az állami gondoskodásnak és a zsidó karitatív szervek gondoskodásának köszönhető. A felszín alatt azonban sok objektív és szubjektív beilleszkedési nehézség figyelhető meg. Az újonnan jöttek 75%-a nem tud vagy nem jól tud angolul, aminek egyenes következménye: nagyon sokan "rangol aluli" foglaltságot kénytelenek ülni. A populáció 67%-a vallja, hogy társadalmilag hátrahagyott", s csupán 11%-a vélekedik úgy, hogy nem. Az éppen ellátott munkával 35% elégedett teljes mértékben, 49% csak viszonylag.

A nyelv- és szakmai tanfolyamok ellenére, amelyeket általában az Új Amerikaiak New York Szövetsége szervez, a diplomák nosztrifikálása nem egyszerű feladat, és nem is mindenkinek sikerül átmennie az ezzel kapcsolatos "tű fókán". Ezen felül: az emigránsok között sok a mérnök és az építész, akikre a nyolcvanas években nemigen van szükség. A minősített kutatók pedig a politikai bizalmatlanság folytán alig kerülhetnek be az atomkutatásba, illetve más vezető iparágak kutató-fejlesztő intézményeibe.

Az emigráns tudósok 20%-a munkanélküli, 35%-a nem a saját szakterületén dolgozik, 10%-a kikerült a tudományos szférából, 15%-a továbbképzésen vesz

részt, végül 20%-nyian találták meg képzettségüknek és rangjuknak megfelelő helyüket az új világban. Az elégtelen angol nyelvtudás a tudományos káderek megfelelő érvényesülését is gátolja. Elhelyezkedésükben inkább a korábbi (a szerződéses munka közben szerzett) kapcsolatok segítenek, mint az állami intézmények (ezek az elhelyezkedések 25%-ánál bábáskodnak csak). Az a tudós, akinek első lépésben amerikai szerződéses állást sikerült szereznie, általában "árvának" érzi magát az amerikai környezetben, minthogy családjá még a Szovjet-unióban maradt.

Egészében véve azonban túlnyomóan azt vallják az Egyesült Államok újszülött állampolgárai, hogy az életük minősége és színvonala magasabb mint a Szovjet-unióban volt. Ettől eltekintve olyanok is akadnak, akik "többet vártak az új hazától", akik "nosztalgiát táplálnak a szovjet típusú szociális vívmányok iránt". Az amerikaiakat, beleértve az amerikai zsidókat is, bizonyos értelemben degusztálják ezek a nem egyszer követelésként előadott sirámok, illetve azok a megjátszások, amelyeket egyesek, magukat "szerencsétlen elnyomottaknak", "vallásukért üldözötteknek" minősítve, nem átallanak maguknak megengedni. Ezzel szemben a Szovjet-unióból jött zsidóság jelentős hányada ateista, legalábbis nem vallásos. Még az erős szovjet zsidó koncentrációt mutató településeken is kevesen járnak zsinagógába. Főként a 60 éven fölüliek. Brayton Beachben pl. 11 zsinagóga van, de csak öt "működik". Aztán: az újonnan érkezett szovjet zsidók többsége nem tud jiddisül sem, ami az amerikai zsidóság szemében ugyancsak szálla.

A 60 évnél öregebb zsidók rendkívül nehezen viselik új környezetükben a magányt, s ezért ők mennek elsősorban a nagyobb zsidó koncentrációt mutató településekre lakni. Közülük még többen tudnak jiddisül is, s így az orosz zsidókon kívül a más kelet-közép-európai államokból jött zsidókkal is érintkezni tudnak. E nyugdíjas réteg (nyugdíjukat vagy az állam vagy az önkormányzat folyósítja) igencsak népes. (Az egész emigráció átlagos életkora is meglehetősen magas, 40,5 év, miközben minden második tagja több mint 45 éves.)

Majdnem azonos intenzitású alkalmazkodási nehézségei vannak a 40-60 életévüket taposó emigránsoknak is, noha közöttük van a legtöbb magasán kvalifikált és a Szovjetunióban már közmegebecsülésben részesült személy. Sőt talán éppen ezek a körülmények nehezítik meg adaptálódásukat.

Ezzel szemben a fiatalok nemzedéke, a 25-35 éves populáció viszonylag könnyen érvényesül; eltekintve akcentusától, szinte beleolvad az amerikai társadalomba és a társadalom szokásrendszerébe. Ez az a nemzedék, amely igen gyorsan eltűnik az apák-anyák szeme elől az Egyesült Államok nagyvárosaiban.

Érdekes módon: a tanuló ifjúságnak ismét több akadállyal kell megküzdenie adaptációs folyamata során. A gyerekek otthon még "oroszok", az iskolában pedig "még nem egészen amerikaiak". Másságukat nem mindig fogadja a környezet megértően. Egy idő után - természetesen - ők is megtalálják a helyüket, s hagyják, hogy az "olvasztó tégely" amerikanizálja őket.

Šamšur, O. V. - Mingazutdinov, I. A.: *Tret'â volna sovetskoy immigracii v SŠA: predvaritel'nye itogi.* = SŠA, 1992. 2. no. 14-23. p.

F. T.

Szovjet emigráció 1990-ben

A publikáció a szerző három korábbi e tárgyba vágó kutatási jelentését folytatja (mindegyik megjelent a Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien kiadásában).

A történeti visszatekintésből kiderül, hogy a Szovjetunió 1948 óta teszi lehetővé a legális kivándorlást. Ezt különböző kényszerítő megfontolások eredményének kell tekinteni (külföldi kormányok nyomása, nemzetközi szerződések előírása és image javítás előnyös megállapodások kötése érdekében). A szóban forgó négy évtizedben összesen 759,1 ezer szovjet állampolgár hagyta el az országot. E korszak négy periódusra bontható: 1. 1948-1970, amikor viszonylag kevés engedélyt adott ki a hatalom (összesen 59,6 ezret); 2. 1971-1980: kiemelkedően sok az engedély (347,3 ezer); 3. 1981-1986: visszaesés érezhető (44 ezerre); 4. 1987-1989: minden korábbinál több, évente 100 (összesen 308,2) ezer kivándorló.

A teljes szám több mint felét (391 ezer a zsidó nemzetiségűek tették ki, őket követték a németek (266,4 ezer), majd a görögök (77,3 ezer), míg a többiek száma és aránya jóval kisebb. A kivándorlásra jelentkezők motívumai között az üldözöttségtől való menekülés, a saját identitás megőrzése, a nagyobb személyi szabadság és a jobb anyagi viszonyok reménye egyaránt hangsúlyt kapott.

A célország szempontjából vizsgálva a folyamatot, az állapítható meg, hogy Németországba került 266,4 ezer ember, az Egyesült Államokba pedig közel 250 ezer (csaknem 171 ezer zsidó, közel 64 ezer örmény, továbbá 14 ezer evangélista szektához tartozó). Izraelbe 192 ezer zsidó, Franciaországba 12 ezer örmény, Görögországba 10 ezer görög és 1,5 ezer örmény települt át.

1990-ben számottevő változás mutatható ki a tárgyalt folyamatban. A szovjet helyzet a szétesés, a nemzeti-nemzetiségi konfliktusok elfajulása, a gazdasági káosz mellett azzal jellemezhető emigrációs megközelítésből, hogy a jogi-politikai szorítás viszont jelentősen meglazult. Ugyanakkor az Egyesült Államokban limitálták a bevándorlás lehetőségét (a Szovjetunióból éves szinten 50 ezerre). A német változások - az NDK összeomlása, az egyesülés előkészítése és a minden korábbinál magasabb kelet-európai menekült hullám - következtében a lakosság tűrőképessége csökkeni kezdett. Csak Izrael bátorító magatartása nem változott.

1990-ben összesen 377,2 ezer kivándorló hagyta el a Szovjetuniót. A korábbi legmagasabb szinteket (1979, 1988, 1989) messze meghaladó számot négy évtized kalkulusaihoz hozzáadva a szovjet veszteség összesen 1 millió 136 ezer embert tesz ki. Az 1990-es adatban: 201,3 ezer zsidó, 148 ezer német, 114,2 ezer görög és közel hétezer pünkösdista és evangélista protestáns található. A kivándorló zsidók zöme Izraelbe került (181,8 ezer). Az Egyesült Államokba csak kevesen mehettek (6,5 ezren), a további országokba pedig 13 ezren. A németek kizárólag Németországba kerültek, míg a görögök, akárcsak a vallási okból emigrálók többsége, az Egyesült Államokba indult. Ezek a számok azt is jelentik, hogy 1990 folyamán az Izraelbe érkezett kivándorlók száma volt a legmagasabb, azt követte a Németországba érkezetteké (a németeken kívül 6 ezer zsidó is ide települt). Az Egyesült Államok a nem egész 14

ezer befogadással Görögország mögé került, ahová 14,3 ezer görög nemzetiségű került (egyébként ezek az ún. pontusi görögök korábban a véres török uralom elől menekülve hagyták el a Fekete-tenger déli partvidékét). A görögök teljes száma a szovjet népszámlálás szerint (1989) megközelítette a 350 ezret, s 14 köztársaságban éltek (a nem hivatalos becslések számukat ennél többre fél és egymillió közé teszik). Körükben egyre halványul az anyanyelv ismerete, így a kivándorlók nem mindennapi problémákkal nézhetnek szembe a különben is teljesen "szokatlan" életfeltételeket képviselő Görögországban.

1990-ben a kivándorló zsidók száma (201,3 ezer) meghaladta a németekét, s együttesen 1948 és 1990 között az emigránsok 52,1%-át tették ki. A minden korábbi szintet meghaladó zsidó kivándorlás alapjául nem csupán az izraeli bátorítás szolgált, hanem még inkább az a felerősödő félelem, hogy a szovjet állam összeomlása elkerülhetetlen, s ezt követően csaknem bizonyos, hogy a zsidóság a szélsőséges erők támadásainak lesz kitéve. Hasonló motívumok a német kivándorlást is fokozták, amit csak tovább növelt az az aggodalom, hogy Bonn előbb-utóbb e téren korlátozásokat vezet be. A kivándorlási szint magasságához az is hozzájárult, hogy - jóllehet a korábbi korlátozásokat hivatalosan nem szüntették meg - a szovjet szervek a gyakorlatban meglehetősen liberálisan kezdték kezelni a beadványokat, nem keresve, mint korábban, az elutasításhoz mindenféle mondvacsínált ürügyet. Ugyanakkor 1990-ben új törvénytervezet készült az útlevelek és a külföldi utazások tárgyában. Ebben az egyik lényeges fejezet a kivándorlás szabályozásával foglalkozott. A törvénytervezet 1990 november végi legfrissebb variánsa az összes restriktió megszüntetésére (a kivándorló ezentúl magával viheti vagyonát stb.), továbbá az esetleges elutasítás bíróság elé vitelére tett javaslatot. (Egyébként csak a le nem töltött kötelező katonai szolgálat vagy államtitkok ismerete lett volna törvényes alap az elutasításra.)

Szovjet szempontból a nyolcvanas években egyre inkább érzékelték a kivándorlási hullám "agyelszívó" hatását, a magasan kvalifikált szakemberek körében a százezres nagyságrendek komoly veszteséget kezdtek jelenteni.

Ha az 1990-es tendencia folytatódik, akkor csak a következő három évben két millió zsidó távozására kell felkészülni, ami Izraelben közel 50%-os népességnövekedést jelent. Ebből komoly feszültségek támadhatnak az arabokkal való viszonyban, hisz az újonnan jöttek letelepítése csak a korábban okkupált területeken lenne elképzelhető. Ez azonban már amerikai - és világbanki - tiltakozáshoz és a korábbi támogatások leépüléséhez vezethet, úgyhogy a mértéktelen betelepítés legalábbis meggondolandó. 1990 végére Németországban is olyan döntések érlelődtek, amelyek gátat kívánnak szabni a szinte parttalan keleti bevándorlásnak.

Európai politikusok szerint növelni kell a Szovjetuniónak nyújtott gazdasági segítséget, hogy a növekvő feszültségek ezáltal csökkenthető legyenek. Különben a kivándorlás abnormális szintre emelkedhet (egyesek 2-20 millióról beszélnek). Számos olyan nemzetiség kivándorlása is felmerülhet, amely rendelkezik anyaországgal (koreaitól a bolgárig, lengyelig és törökig). Mindenesetre 1991 első

hónapjaiban a kivándorlás inkább csökkent mint emelkedett, de nem tudni, mi következik az év folyamán.

Heitman, Sidney: Soviet emigration in 1990. = Bericht des BIOst, 1991. 33. No. 1-45. p. Kurzfassung in deutscher Sprache 1-3. p.

S. P.

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Amerika-párhuzamok. Két Amerika-tárgyú vajdasági regényről. Dudás Károly: Ketrecbál; Varga Zoltán: Indiánregény

A szerző a két regény kritikai fogadtatásának rövid ismertetésével kezdi tanulmányát. Dudás Károly Ketrecbáljának (1982) fogadtatása ellentmondásos. Herceg János és Vajda Gábor - a műfaji és szerkezeti megoldások vitathatósága ellenére - a jugoszláviai magyar próza kiemelkedő alkotásának tartja a regényt. Utasi Csaba viszont a Ketrecbált nem tartja sem regénynek, sem pedig a vajdasági magyar életben gyökerező műnek.

Varga Zoltán Indiánregényének kritikai fogadtatása korántsem befejezett, mert bár az Új Symposionban már 1985-ben megjelent, kötet alakban csak nemrég látott napvilágot.

Dudás Károly Ketrecbál c. regénye három szereplő köré fonódik. Bár a szöveget a mindentudó narrátor beszéli el, a regény cselekménye egyben a három főszereplő gondolatainak, emlékeinek kanyargó áramlása. Különböző időrétegeket és színtereket kapcsolva így össze, bontakozik ki a regényszerkezet hármas tagolása, mely többnyire mechanikusan szétválasztott szövegtömbökből áll (a/1, b/1, c/1; a/2, b/2, c/2; a/3, b/3, c/3).

Az a-val jelzett fejezetek Magó Gellért történetét bontják ki, aki 40 év után látogat haza Brazíliából bácskai kis falujába. A b-vel jelzett fejezetek a falusi és a városi életforma között vergődő Horák Lajos életét mutatják, aki a Tanyaszínház egyik művésze. A c-vel jelzettek pedig Lajkó Illés történetét modják el, akit nyomaszt ugyan a falusi környezet igénytelensége és egyhangúsága, mégsem képes szülőfaluja elhagyására.

A szerző szerint Magó Gellért és Lajkó Illés történetének elbeszélése során bontakoznak ki igazán Dudás Károly írói erényei, nevezetesen a "rugalmas nyelvezet, az érzéketes helyzet-megelevenítő készség . . . , a részletek iránti fogékony-ság, a feszültségteremtő hajlam, a lírai ihletettség". A b/ eseménylánc fejezetei azonban (Horák L. élete) egysíkúak, gyakran moralizálók, a faluról származott értelmiségi figurája nem hiteles.

A regény üzenetét a mű metaforái, szimbolikus jelenetei hordozzák. A világba szétszóródott emberek többször fölbukkanó megafórája az ördögmalom." Ott jár az őszi nagyvászár forgatagában (. . .) a leszakadni készülő remegő könnyfűggyönön keresztül megpillantja az ördögmalmot, a pirosra, kékre, sárgára mázolt,

körbenyargaló falovakat (. . .), mindenestül körbefordul vele a világ, és ekkor éktelen csörömpöléssel kioldoznak az ülőkék keresztbe fűzött láncbiztosítékai, elpattognak a megfeszülő esernyődrótok, és a megbolondult ördögmalom-körhinta elkezd szórni utasait a világ minden tájéka felé . . ." Az elvágyódás a hősök örökös terhe. Amerika azonban a csalódások és nem a beteljesült vágyak helye. Hiába menekül Magó Gellért a második világháború elől Brazíliába, mintha eleve elrendelés sújtaná, a nincstelen ember ott is csak nincstelen marad, "s ez annál fájdalmasabb, mivel az ősök álmai is szertefoszlának általa". S 40 év után hazatérve sem az "Időközben bekövetkezett hatalmas változásokat . . . , és az egykor annyira sóvárgott Amerika itthoni megvalósulását" nem tapasztalja, hanem a pusztulás és az enyészet, az előregedő, hitevesztett falu látványa fogadja mindent. S a falusi ketrecbálban meséli Lajkó Illésnek "ilyen ketrecekben szállítják a befogott indiánokat a rezervátumba . . . legalább ezer mérföldre régi otthonaiktól". Így válik az indiánok sorsa a bácskai kis faluban lakók életének újabb szomorú metaforájává.

Varga Zoltán parabolaszerű Indiánregényében egyetlen témát bont ki többféle nézőpontból. A kisregény története Dee Brown A vadnyugat története indiánszemmel c. könyvéből a mondok indiánok esetét beszéli el.

A szöveg a törzsfőnök monológja, aki kezdetben nyelvi gátlásokkal küszködve, majd a cselekmény intenzitásával egyre gördülékenyebben tárja föl az eseményeket. A földjükről elűzött, rezervátumba kényszerített, majd őseik földjére újra visszatérő mondok indiánok számára csak az a kérdés marad, hogy békésen vagy harcolva pusztuljanak-e el. A józan ész a békét diktálja, a büszkeség harcot követel. A mondok indiánok küzdelme mellett azonban megjelenik egy másfajta küzdelem is: Kintpuas, a törzsfőnök lelki tusája. A törzsfőnök drámája az ember morális vívódását tükrözi. A túlélés mindenekelőttiségének tudatával, az okos kompromisszumok meghozatalával élő törzsfőnök minden erőfeszítése ellenére sem tud tisztességes alkut kötni a fehér katonákkal. Övével és az ellenséggel egyaránt szembe kerül. S bár elítéli, ugyanakkor védi is törzsének gyilkos tagjait. "Kintpuas a tudással megvert ember, aki megérti mind a két felet, . . . s látja a véget is". Végül a törzs akaratát hajtja végre, amikor megöli Canby tábornokot. A kisregény szövege valójában a kivégzése előtt álló törzsfőnök "gyónása". A vezér morális dilemmáinak többoldalú megvilágítása az esszéíró Varga Zoltán gondolkodását fémjelzi. A drámai ellentétekre épülő, egyenes vonalú, jól követhető cselekményvezetés, valamint a főhős vívódásának lélektani hitelessége hozza létre a regény komplex világát, s ennek eredménye az, "hogy a szöveg számos helyettesíthető motívum ellenére sem válik tézisművé".

A vajdasági magyar irodalom e két Amerika tárgyú regénye is azt mutatja, - állapítja meg a szerző - hogy az itteni emberek Amerika-képe nem a gazdag Északkal, hanem a nyomorral küszködő Déllel kapcsolatos. "Nem a győztesek, hanem a legyőzöttek mítosza él itt."

Toldi Éva: Amerika-párhuzamok. Két Amerika-tárgyú vajdasági regényről. Dudás Károly: Ketrecbál; Varga Zoltán: Indiánregény. = Híd, 56. évf. 11-12. sz. 916-925. p.

K. O.

Egyetlen hatalmunk: a (sajtó) nyilvánosság. A kisebbségi sajtó önvédelmi és társadalomépítő ereje (1918-1992)

A bevezetőben a szerző vázolja a kelet-európai kisebbségi sorsot meghatározó erőviszonyokat, hangsúlyozva, hogy a kommunista diktatúrák megszűnése után - paradox módon - a kisebbségek még inkább kiszolgáltatottjaivá váltak a többségi nacionalizmusok hirtelen fellángoló bosszúvágyának.

A romániai magyarság harmadik életkezdesének - 1989 karácsonyának - eufóriája után az önvédelmi harc hamar elfeledtette a demokratikus jogállamiság megteremtéséért és a kisebbségek közösségi jogaiért vívandó küzdelem távlatait. "A szélsőséges román nacionalizmus . . . ma már bevallottan igyekszik lekötni és távozásra kényszeríteni nemzetrészünk legjobb erőit, és így kisebbségi társadalomunk szellemi építkezéseinek módszeres végiggondolása, az analóg történelmi helyzetekből adódó tanulságok levonása még mindig várat magára; s ennek következtében a történelmi létfunkciókat betöltő szervezetek kiépítése sem halad a valós szükségleteknek megfelelően."

Trianon után a magyaroknak föl kellett ismerniük, hogy az örökölt nemzeti intézményeket alkalmassá kell tenni arra, hogy a kisebbségi léthelyzetben is hatékonyan működhessenek, de ugyanakkor újakat is létre kell hozni.

Elsőként a sajtó intézményrendszere épült ki, s vált az önvédelmi harc és az etnikumok közötti közeledés előmozdítójává. A Vásárhelyi Találkozóknak azt a törekvését, hogy a "kisebbségnek önkörében is legyen parlamentje" elfújta a második világháború előszele, így ezt a szerepet a sajtó töltötte be. Hasonló törekvéseket lehet megfigyelni a második világháborút követő években és a '89-es fordulat utáni időkben is. Alapvető különbség mutatkozik azonban a romániai magyarság első két életkezdesé és a harmadik között, nevezetesen, hogy az első két esetben még létezett a magántulajdon, ami a kisebbségi intézményrendszerek fenntartása szempontjából létfontosságú volt. (Pl. az anyanyelvi oktatást biztosítani tudó egyházak viszonylagos függetlensége.) Most azonban az államosítások miatt a nemzetiségi lét intézményi kereteinek kiépítéséhez hiányzik az anyagi háttér. Így az a helyzet állt elő, hogy azoknak a független vagy állami költségvetéstől fokozatosan függetlenedő lapoknak van túlélési esélyük, amelyek mögött megerősödő félben lévő kisebbségi intézmények állnak. Létrejött a Magyar Keresztény Egyházak Szövetsége, amelynek erejét iskolaügyben, szellemi építkezésben máris lehet tapasztalni. Ugyanakkor kiépült az egyházi lapok hálózata is. Nem egészen így történt a két világháború között létfontosságú mezőgazdasági munkát végző EGE (EMGE) jogutódjának újjászervezésével. A kisebbségi létviszonyok első korszakában még 12 mezőgazdasági szakfolyóiratot és gazdalapot tartott fenn az erdélyi magyar gazdatársadalom, ma viszont egyetlen egynek a fenntartását sem tudja vállalni.

Az első életkezdesre visszatekintők a lapalapítások korának nevezik az 1918 utáni évtizedeket. A berendezkedő román hatalom már csak azért is toleránsnak mutatkozott, hogy elősegítette a Budapeستől elszakadó romániai magyar szellemiség kialakulását. Ugyanebben az időszakban a könyvkultúrához viszonyítva is megnőtt a kisebbségi lapkultúra szerepe. A két világháború között Magyarországon

a könyv- és lapkiadás viszonya 80,24% : 19,76%; Romániában 78,15% : 21,85%; a romániai magyarság szellemi életében pedig 52,24% : 47,76%.

Az 1918 utáni első sajtótörténeti felméréseket György Lajos végezte 1924-ben, aki az első 5 évben indult magyar lapok számát 330-ban összegzi, hozzátéve, hogy ezekből 104 néhány hónap alatt megszűnt. Dezsényi Béla felmérése ámyaltabb képet mutat: 1919-ben 80 korábban is megjelenő sajtótermék tudta folytatni tevékenységét, s még ebben az évben újabb 28 lap jelent meg. A későbbiekben növekszik a megjelenő lapok száma, majd 1940-re ismét 186-ra csökken, amihez a gazdasági tényezőkön kívül az 1938-as sajtótörvény is hozzájárult. György Lajos, Monoki István és Dezsényi Béla könyvészeti adataiból az is kiderül, hogy 1918 előtt a Partiumban pl. sokkal gazdagabb sajtóélet volt, mint Erdély központjában. A két világháború között Kolozsvár válik sajtóközponttá (összesen 457 lapcímmel szerepel a bibliográfiákban).

A kisebbségi önszerveződésben azonban nemcsak a nagyvárosok, hanem a községek és a tehetősebb falvak lapvállalkozásai is nélkülözhetetlen szerepet tölthettek be. A mennyiségi arányok önmagukban nem mérvadók. Rendszerszerű összefüggésben azonban kiderül, hogy bár a kisebbségi sajtókultúra eleve foghíjas, mégis teljesítenie kell kisebbségi önvédelmi, szellemi értékőrző hivatását.

Az 1944-es korfordulót követő évtizedekben az előző korszakból mindössze 6 kiadvány folytatja 1-2 évig tevékenységét. 1947-től megfigyelhető a helyi független demokratikus napi- és hetilapok, szocdem lapok elsorvasztása, ugyanakkor nő a kommunista párt orgánumainak száma. 1944 és 1949 között a Magyar Népi Szövetség égisze alatt 9 demokratikus napilap, 7 hetilap, és 4 szociáldemokrata lap jelent meg 1945-46-ban 9 új kommunista pártlap indult.

Kolozsvár szellemi súlyának csökkenése már a párizsi békekötés évében elkezdődött. Az 1946-os választásokat követően - melyet a Magyar Népi Szövetség segítségével nyert meg a hatalom - Bukarestben indítanak vagy oda költöztetnek magyar lapokat. (Romániai Magyar Szó (Előre), Ifjúmkás, Művelődési Útmutató, Pionír (Jóbarát), Falvak Népe (Falvak Dolgozó Népe), Méhészet (románból fordított)). Eközben Kolozsvárt csak két új lap indult: az Irodalmi Almanach (1950-1953), mely az Írószövetség folyóirata volt (1953-1989 között aztán Igaz Szó címen Marosvásárhelyen látott napvilágot), valamint a Matematikai és Fizikai Lapok.

A hatalom azonban néhány év múlva már az általa központilag létrehozott magyar nyelvű lapok megjelenését is elhanyagolhatónak tartotta. Megfigyelhető, hogy bizonyos kedvezőbb, rövid periodusokat (1956, 1968) nyomban tartósabb leépítést követett.

1971-ben, majd még erőteljesebben 1974-ben már félreérthetetlen jelei tapasztalhatók a teljes felszámolásnak, az elnemzetietlenítésnek. Jordáky Lajos felmérése szerint. 1971-ben Romániában 42 magyar nyelvű lap jelent meg. Ebből 29 élte túl a diktatúrát. A központi sajtóirányítás miatt pedig összesen 11 helységben jelentettek meg magyar lapot, míg a két világháború között 69 helységnek voltak lapjai. Az 1989-es decemberi fordulatot követően a diktatúrát túlélő lapok kétharmada címet változtatott, 1990 végén pedig megnégyszereződött a sajtótermékek

száma. Mint általában a kultúrában, itt is az értékmegőrző, értékteremtő lapok fognak megmaradni. "Az évtizedeken át tartó központi irányítás után a romjaiból újjáéledő romániai magyar sajtó nincs felkészülve a versenyhelyzet kihívásaira. Mégsem kerülhető meg a kérdés: ha a két világháború közötti kisebbségi magyar sajtó működésének tanulságait nem ismerjük, ha a központi irányítás elvét elvetjük, akkor miként lehet célirányosan kiépíteni és hatékonyan működtetni ezt a többre hivatott romániai magyar lapkultúrát?" - teszi fel a kérdést a szerző. Szerinte pillanatnyilag az egyetlen lehetséges megoldás, ha a kisebbségi intézmények és az egyéni áldozathozatalra alapozó civil társadalmi szervezetek olyan lapokat támogatnak anyagilag, amelyek ebben az új helyzetben is vállalják a kisebbségi magyarság létkérdéseit.

Cseke Péter: Egyetlen hatalmunk: a (sajtó)nyilvánosság. A kisebbségi sajtó önvédelmi és társadalomépítő ereje 1918-1992. = Korunk, 3. folyam, 3. évf. 1992. 7. sz. 33-40. p.

K. O.

Az alávetett szólásra emelkedik

Az emberiség történetében és a politikai életben egyaránt gyakorta előforduló jelenség, hogy a kedvezőtlen helyzetben lévő társadalmi rétegek, osztályok, illetve az elnyomott népek, etnikai és vallási kisebbségek szószólói olyan értelmiségiek lesznek, akik értelmiségi létük folytán a kedvezményeket élvező társadalmi kategóriákhoz tartoznak. A fenti jelenség figyelhető meg az amerikai Guy Endore író (1900-1970) egyes prózai műveiben, különösen az 1934-ben publikált Babouk c. regényében. Az utóbbi a XVII. század közepén francia rabszolgakereskedők által Amerikába hurcolt négerék történetét beszéli el, különös tekintettel azokra a jelenségekre és eseményekre, amelyek a Karib-tengeri rabszolgáladások kirobbanásához vezettek. A regény látásmódja, amely gyökeresen szakított az addigi hagyományos amerikai történetírás szemléletével, a jövőben még nagy hatást gyakorolhat az amerikai szépirodalomra és általában az emberek gondolkodásmódjára is.

Guy Endore ma is, közel ötven évvel a Babouk megjelenése után, modernnek hat. Munkásságát az úgynevezett "irodalmi kommunizmus" kategóriájába lehet besorolni. E kategória egyfajta kettős kirekesztés útján született meg: egyrészt a hivatalosan "kanonizált" baloldali irodalomból (pl. John Steinbeck, John Dos Passos), másrészt a baloldaliak által önmaguknak felállított "kánonból" is ki lettek toloncolva a valódi "irodalmi kommunizmus" képviselői. Endore mellett több száz egyéb író - köztük számos nő és szűnesbőrű - is tevékenykedett - tevékenykedik a fenti irányzatban.

Guy Endore esete azért is tanulságos, mert az író sok olyan tulajdonságot mutat, amellyel valójában nem is rendelkezik. Először is a neve: franciásan hangzik, ám viselkedését eredetileg Isidor Goldsteinnek hívták és amerikai zsidó családban szüle-

tett. Édesanyja, amikor az író még csak négy éves volt, öngyilkos lett. Később édesapja - némileg meggazdagodván - európai katolikus iskolákban neveltette. Az ezerkilencszázhuszas években a Columbiai Egyetemre azonban mégis csak úgy járhatott, hogy ágyát egy gazdagabb diáknak adta bérbe, míg ő maga a padlón aludt. Ekkor ismerkedett meg a kommunizmus tanaival, amelyekben töretlenül hitt 1956-ig, amikor is Hruscsov a nyilvánosság elé tárta a sztálinizmus bűntetteit. Ezért az ötvenes években feketelistán volt, ám semmiféle vizsgálóbizottság sem foglalkozott vele, és börtönbe se zárták. 1956 után mély világnézeti és erkölcsi válság lett rajta úrrá.

Endore tehát tekinthető ízig-vérig kommunista írónak, egyébként sohasem írt sztrájkokról, proletár hősről vagy háborúellenes témákról. Így saját irányzata sem tekintette őt hitelesnek és igazán a magáénak, amit jól bizonyít, hogy Joseph North nem vette bele a *New Masses: An Anthology of the Rebel Thirties* (Új tömegek c. folyóirat: a lázadó harmincas évek antológiája, 1969.) c. kötetébe. De a hivatalos kritika szerint sem igazán baloldali és jelentős: Daniel Aron professzor nem foglalkozik vele a *Writers on the Left* (Baloldali írók, 1969.) c. munkájában.

Miben áll akkor mégis Endore eredetisége, baloldalisága és jelentősége? Mindenekelőtt a lázadó rabszolgahős gondolkodásmódjának és tetteinek bemutatásában. Ennek elemzéséhez kitűnő kiindulópontot jelent, ha Endore lázadó rabszolgáját, Baboukot összehasonlítjuk Calibannal, aki szintén rabszolga és szintén lázadó Shakespeare "A vihar" című darabjában. Ez utóbbi azonban nem beszél igazán a saját nevében, sokkal inkább urinak és általában a rabszolgatartó osztályoknak a hivatalos nézeteit és erkölcsi előírásait hangoztatja. (Egyébként neve a kannibál szóból jön, és ezért nem valami megtisztelő.) Babouk viszont a fellázadó rabszolgák vezére, a regény elbeszélője és egyben címadója is. Endore igen komplex módon mutatja be azokat a gazdasági, szociális, etnikai és lélektani tényezőket, amelyek a lázadás kitöréséhez vezettek.

Paradox módon a regény 1934-ben erősen negatív kritikát kapott a *New Masses*-ben egy afrikai-amerikai kommunista kritikustól, Eugene Gordontól (később filozófiaprofesszor a Howard Egyetemen), aki a feketék javára hajló túlzott faji elfogódottságot vetett az író szemére. A kritikus szerint habár elhangzik a regény vége előtt, hogy "Feketék és fehérek egyesüljetek és harcoljatok!", az író mégis a feketék oldalán áll. Endore védekező levelet küldött szigorú kritikusanak, amelyben úgy érvelt, hogy egyrészt lehetetlen a lenini politikai vonalat követni egy olyan történetben, amely évszázadokkal Lenin születése előtt játszódik, másrészt a regény színhelyén nincsenek olyan fehérek, akikkel egyesülni lehetne.

A lázadó néger rabszolgák sorsával és harcával való azonosulást sokan azzal magyarázzák, hogy Endore, mint az európai katolikus iskolák zsidó növendéke itt ugyanolyan magányosnak érezhette magát, mint afrikai osztálytársai. Ezt a túlzó feltevést megingatni látszik Endore következő nyilatkozata: "Nem állíthatom becsülettel, hogy bármilyen kategóriához is tartoznék . . . Nem vagyok sem európai, sem amerikai, sem zsidó, sem keresztény. Nem vagyok sem vidéki, sem városi, nem valloam magamat sem a XX., sem a XIX. századból valónak, sem gazdagnak, sem

pedig szegénynek. Tanulmányaimat pedig a megosztottság jellemezte: egyaránt vonzódtam a humán és a reál stúdiumokhoz is."

A Babouk c. regény 1934-ben csak 400 példányban kelt el, közel hatvan éven keresztül a kritika is csak hallgatott róla. Mi az oka annak, hogy 1991. nyarán mégis újra kiadták? A magyarázat valószínű abban a hatalmas méretű kulturális átréteg-ződésben keresendő, amely ha lassan is, de sikeresen megy végbe az Egyesült Államokban. A regény új és kitűnő fogalmi rendszert, illetve mentalitást adhat a modern idők gyarmati alárendeltjeinek, és a nyugati uraságokat is ráébresztheti arra, hogy előregyártott sémáik nem mindig lesznek alkalmasak a dolgozó tömegek alávetésére. Jó szolgálatot tehet a regény azoknak a kulturális aktivistáknak is, akik egy, a régebbinél felszabadítóbb marxizmust keresnek a társadalom átalakításá-hoz.

Wald, Alan: *The Subaltern speaks.* = *Monthly Review*, 43. vol. 1992. 11. no. 17-29. p.

S. Gy.

Kisebbségek nyelvhasználata

A magyar nyelv iskolai oktatásának reformja Romániában a nyolc- vanas években

Péntek János, a Bolyai Egyetem tanára, az 1970-es évek elején kezdett a magyar nyelv oktatásával foglalkozni, bár ez akkor már korántsem volt veszélytelen dolog Romániában. Három új tankönyv társszerzőjeként 1985-ben jelentette meg a tanulmányának első részét *Nyelvünk - iskolai tantárgyként I.* címmel az *Útunkban*. A folytatást már betiltották. Ez az első teljes közlés, s emellett, hogy a korábbi elszigeteltség miatt Magyarországon mindez szinte teljesen ismeretlen volt, dokumentumértéke is van a közelmúlt erdélyi magyar iskola-történetében.

Paradox az a helyzet, - indítja teljes közlésű tanulmányát Péntek, hogy miközben hivatalosan alaptárgyként szerepel az anyanyelv, a gyakorlatban egyre többet veszít a presztízséből. A presztízsveszteségnek sok olyan külső oka van, amely a tantárgy belső reformjával nem hárítható el. A 70-es évek tantárgyi reformjának célja az unalom, a szellemtelenség és tudálékosság kiküszöbölése.

A hagyományos, ciklikusan és egyre laposabban ismétlődő kicsinyített akadémiai nyelvtan tanítása helyett az új tankönyvek szerzői (Péntek János, Kuszálík Piroska, Kabán Annamária, Kalapáti Jolán) a tananyag linerális felépítése mellett döntöttek. Vagyis a nyelvet a közlés általános keretében szemlélik, és vele kapcsolatban a funkcionális nézőpontot akarják érvényesíteni. Az egyes nyelvi elemeket és egységeket mindig működés közben láttatják. Az élő nyelvből (a szövegből) kiindulva a tanulók végzik el az analízist.

Fontos, hogy a szövegek a közlés szempontjából reálisak legyenek, tartalmilag vonzóak, legyen bennük humor, ironia, műfaji változatosságuk és éстетikai igényes-

ségük szintén követelmény. A hagyományos nyelvtanok steril példamondatai helyett az életszerű szövegmondatok (megnyilatkozások) is megjelennek a maguk szabálytalanságaival.

Igazi linearitás persze mégsem lehetséges az anyanyelv tanításában, mivel a nyelv rendszer. De a nyelvi elemek relációja nemcsak azt kívánja meg, hogy a szorosan összefüggő rendszereket együtt kell tárgyalni. Pl. ötödikben és nyolcadikban külön tanítják az alapvető viszonyokat és kiemelt helyet kap a szószerkezetek tárgyalása. Mindig láttatni kell az összefüggéseket: hogy az ige alanyi és tárgyas ragozása nélkül nem érthető meg a tárgy határozott vagy határozatlan volta, hogy kapcsolat van a nyelv három alapvető funkciója (közlés, kifejezés, felhívás) és a mondatok tartalmi típusai, valamint a hanglejtés és az indulatszavak között. A nyelv rendszerszerűségét nem pusztán deklarálni kell, hanem ennek megfelelően tanítani is.

Nagyon nehéz tudatosítani, hogy a nyelvi elemek értéke relatív. Ez ugyanis szembekerül a hagyományos pedagógiai beidegződéssel, miszerint az iskolának végleges ismereteket kell közvetítenie. Az új tankönyvekben nincsenek meghatározások és táblázatok. A szerzők számolnak a tudás különböző szintjeivel, kialakulásának lépcsőzetességével, nem lépnek fel a lezárás igényével (pl. a főnévi igenév előfordulása és tanítása ötödikben, majd hatodikban a szófajok között, és hetedikben a szóelemekről szóló részben).

A verbális tudás helyett a gyakorlati műveletek helyes megoldása, a nyelv megszerettetése, a jó helyesírás, a szebb, kifejezőbb beszéd megtanulása a cél.

A hagyományos nyelvtanban a nyelvhasználat kötöttségei domináltak, ami bénítólag hatott az egyéni nyelvi kreativitás kibontakozására. Pedig első lépésként az egyéni nyelvhasználat pozitív vonásait is ki kell emelni. Erre épülhet a nyelv produktív szabályainak ismerete, a kifejezés új lehetőségeinek birtokbavétele. Ezért foglal el jelentős helyet az új tankönyvek gyakorlatai között a variálás, a kombinálás, a bővítés és tömörítés. A nyolcadikos tankönyvben pedig külön fejezet is foglalkozik a nyelv végtelen teremtő erejével.

Jelentős előbbre lépés, hogy a történeti szemlélet- és gondolkodásmód is helyet kapott az anyanyelvi nevelésben. Ha a szinkronia és a diakronia kölcsönhatásában tanulják a nyelvet, a diákok megérik, hogy a változás és a hagyományörzés, a mozgás és az egyensúly egyszerre jellemzi a nyelvet. "A nyelv történeti szemlélete mintegy motivációs alapot alakít ki a tanulóknál a kíváncsi nyelvi műveltség elsajátításához."

Vajon nem túlzottak-e ezek a nyelvi igények? Mivel a tanulók nyelvi műveltségét több tényező alakítja, az egész tankönyvnek színvonalasnak kell lennie, de lehetőséget is kell teremtenie a differenciált munkára. Ezt szolgálják a változatos típusú és színvonalú játékos gyakorlatok, fakultatív jellegű olvasmányok, a lényeges információk tipográfiai kiemelései.

Péntek János: A magyar nyelv iskolai oktatásának reformja Romániában a nyolcvanas években. = Új Pedagógiai Szemle, 43. évf. 1993. 2. sz. 70-74. p.

K. O.

A hiányos nyelvi kultúra csökkentli a cigánygyerekek iskolai teljesítményét

Az ENSZ Közgyűlés 1948. évi emberi jogi nyilatkozata nyomán Szlovéniában (az akkori Jugoszlávia tagköztársaságában) is elfogadták a vonatkozó alapokmányokat. Ezek a szlovén társadalompolitikai közösség feladatául tűzték ki, hogy Szlovénia egész területén következetesen gondoskodjék minden gyermek bevonásáról az oktatási-nevelési folyamatba.

Az oktatási-nevelési politikának azonban mind a mai napig nem sikerült megtalálnia a cigánygyerekek hatékony óvodai nevelésének és kötelező általános iskolai oktatásának legcélravezetőbb formáit. E gyerekek oktatásával, nevelésével kapcsolatban a legkülönbözőbb természetű (szociológiai, pszichológiai, pedagógiai stb.) kérdések merülnek fel. A jelen cikk szerzője a nyelvet érintő problémákra összpontosítja figyelmét. Joggal teszi ezt, hiszen a nem megfelelő nyelvi tudás a cigánygyerekek többsége elé szinte leküzdhetetlen akadályként tornyosul iskolai tanulmányaik megkezdésekor. Sokuknak még később is.

Nagyon kicsi azoknak a száma, akiknek felsőbb osztályba való továbblépését nem akadályozza, iskolai teljesítményét nem csökkenti a szlovén nyelv hiányos ismerete. A túlnyomó többség legfeljebb elégséges osztályzatot képes elérni ebből a tantárgyból, s ez már magával hozza a sikertelenséget a többi reproductív tudást követelő tantárgyban is. A nyelvi kommunikáció mint az iskolai munka fő formája és módszere szinte nyomásként nehezedik a többnyire alacsony műveltségi szintű környezetből jövő cigány tanulókra, s sodorja őket - akarva, nem akarva - az iskolai közösség peremére.

Az elszegényedés, a társadalomból való kirekesztődés és az iskolai sikertelenség egymást erősítő folyamat. Ezt a körforgást azonban feltétlenül el kell vágni valahol, mert csakis a kiművelt cigánygyerekek lesznek képesek megváltoztatni a környezetüket, amelyben élnek.

Tancer, Mladen: Pomanjkljiva jezikovna kultura otrok Romov zmanjšuje njihovo šolsko uspešnost = Razprave in gradivo. 1991. 25. no. 72-77. p.

Gy. M.

Kisebbségek kultúrája

Az európai kultúra: egység, sokféleség

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének előadása (elhangzott az Európa Mozgalom budapesti nemzetközi konferenciáján) abból a több mint fél évszázada képviselt véleményéből indul ki, hogy "a kultúra különböző elemeit, minden sokféleségük és megosztottságuk mellett, alapvetően közös fejlődés fogta egybe". (Ebbéli nézeteit a szerző már 1941-ben megfogalmazta a Revue d'Histoire Comparée hasábjain.)

Az egységbe fonódó különbségeket Kosáry professzor két csoportra osztja: vertikális - térbeli - különbségeknek tekinti a nyelvi, nemzeti, vallási és regionális eltéréseket; horizontálisnak - időbelinek, történetinek - pedig azokat a változatokat, amelyeket az egymást követő nagy áramlatok hoztak létre, új színnel árnyalva a térbeli megosztottságot. Ez utóbbinak rétegei, sokszínű hagyományai többé-kevésbé ma is eleven részei Európa történeti kultúrájának. A középkor óta közös motívum a katolikus kereszténység, a belőle a 11. században kivált keleti ortodoxia, majd a reformáció, de éppígy a közös történelmi mozgatóerők közé kell sorolni a felvilágosodás eszmeáramlatát, sőt a liberalizmust is, amely "... a korábbi hagyományoktól sokban eltérő, vagy éppen velük részben ellentétes értékrendet képviselt".

Igaz, más kultúrák is rendelkeznek olyan privilégiumokon alapuló eszmékkel, amelyek helyel-közzel hasonlítanak az európai feudalizmus jelenségeihez, viszont a kapitalizmus új jogi és politikai eszméi spontán módon csak Európában érvényesültek. Ezt a kultúrkört kevésbé jellemezte a változatlansághoz való ragaszkodás, mint inkább az a törekvés, hogy "... mindig valami újat próbáljon megtalálni, és jobban megismerje az embert, a természetet, az univerzumot".

Egyes amerikai szerzők úgy tartják, az európai gondolkodás rendező elve a kereszténység, mert az európai ember hitt a világegyetem rendezettségében, a haladásban, abban, hogy a világ bizonyos törvényeknek engedelmeskedik, s létének értelme és feltehetőleg valami célja van.

E véleményt tovább elemezve Kosáry arra a következtetésre jut, hogy az emberi kultúra belső fejlődése az ismeretek, tapasztalatok - tehát: az információk - gyűjtésének, rendezésének és továbbadásának (azaz a nevelésnek) a hatásfokán múlik általában is, de különösen korunkban, az információ forradalmának korában. Viszont - Hajnal Istvánnak egyetértve - hívja fel a figyelmet a betűírás honosításának a jelentőségére, mely igencsak jellemzi az európai kultúrfejlődést. A betűírás - világosságánál, egyszerűségénél fogva - igen jó eszköznek bizonyult arra, hogy a tudás, a hozzáértés széles körben váljék társadalmi normává, s egyben arra is alkalmas eszköznek bizonyult, hogy "... a változó kihívásokra többféle megoldással, variációval tudjon reagálni".

A 19-20. századi Európa modern társadalmait mindenütt a tömeges írásbeliség és az állami közoktatási rendszer jellemezte. Fel kell készülni azonban az ismeret-szerzés hatékonyabb módszereinek a kialakítására, az oktatás korszerűsítésére. Európa sokszínű gazdagságáról az eddiginél sokkal több információt kellene nyújtani, kiváltképp a jövő nemzedékének tagjai számára, hiszen az új európai identitásnak ők lesznek az igazi alakítói és hordozói. A szerző feladat-lajstromában szerepel a szépirodalmi és tudományos művek fordítása, az egyetemi hallgatók mobilizálása, a hallgatók rendszeres cseréje nemzetközi méretekben, nemzetközi továbbképzési programok kialakítása, a tankönyvek - főképp a történelem könyvek - kölcsönös revíziója, hogy "a nemzeti történelmet az európaiba ágyazva, nagyobb távlatokból tárgyaljuk".

A szélesebb integráció esetleges elmaradása a kisebb és szegényebb országokban sokkal inkább sújtaná, mint a gazdagokat, viszont a magára maradó keleti zóna esetleges destabilizálódása Nyugat-Európának sem érdeke.

A kultúra jövője szempontjából ne feledjük, hogy a keleti zónában az államok és a nemzetek jóval kevésbé fedik egymást, mint Nyugat-Európában. E területen a különböző etnikai csoportok alkalmasint olyannyira keverten élnek, hogy nemigen lehet világos határt húzni közöttük. Ezért, ha elfogadjuk a sokféleség tiszteletben tartásának európai eszméjét, ezeket a kisebbségeket sem szabad megfosztani az anyanyelvű ismeretszerzés és -közvetítés lehetőségétől.

A nemzetállam hagyományos koncepcióját nemcsak felső szinten kell módosítani úgy, hogy a szuverenitás és az integráció összehangolódjék, hanem az országon belül, alsóbb szinten is, az ott élő nemzeti, etnikai, vallási és egyéb kisebbségek vonatkozásában. Biztosítani kell számukra intézményeik kialakításának jogát, lehetőséget adni nyelvük, kultúrájuk ápolására és fejlesztésére, sőt a más országgal való szabad érintkezésre.

Kelet-Európa számára külön gondot jelent az átmenet az állam által ellenőrzött, finanszírozott és irányított kultúrpolitikából az új demokratikus viszonyokba. A kultúra a piacgazdaság hatásainak is ki van téve: könyvtárak, múzeumok, kiadók, oktatási intézmények léte kerül (kerülhet) miattuk veszélybe. A felsőoktatás fejlesztésére szolgáló világbanki hitelen kívül Magyarországnak további támogatásra lenne szüksége. Ezek ti. "az új Európa számára előbb-utóbb megtérülnek".

"A közértelmesség és az abból szükségképpen folyó moralitás" Széchenyiől származó parancsát ma is időszerűnek véli a szerző, mégha nem is a 19. századba kívánunk visszatérni, hanem a 21. századi új Európa minden korábbinál szélesebb körű és igényesebb kultúrájának a feltételeit kívánjuk megteremteni.

Kosáry Domokos: Az európai kultúra: egység, sokféleség. = Európai Szemle, 3. évf. 1992. 1. sz. 3-8. p.

Ch. Gy.

Kapcsolat - Környezet - Közösség. Csíkszeredai antropológiai írások

Az a pusztá hír, amely szerint Csíkszeredán működik egy nem lebecsülendő társadalomtudományi kutatócsoport, önmagában elegendő a magyarországi kisebbségkutatás figyelmének a felkeltésére.

Indokolatlanná válik az előttünk lévő kötet "Egy szemlélet esélyei"-t latolgató írásának kételye. A bevezető tanulmányban ugyanis ez olvasható: "Mint minden önmege helyét kereső tudományágnak, a kommunikációs antropológiának is kényelmentlen választással kell szembenéznie. Ha túlságosan 'keményen' lép fel, akkor környezete csakis a benne rejlő kihívásra figyel, és az alig megnyílt kapuk gyorsan becsukódhatnak előtte. Ha viszont 'csendes' marad, akkor számolnia kell azszal, hogy észre sem veszik, fel sem figyelnek rá."

Ma már elmondható: a közel tíz éve együttműködő csoport tevékenysége (a polemizáló antropológiai társadalomszemléleti felfogás ellenére) nemcsak a romániai diktatúra cenzúráján "ment át". A Kommunikációs Antropológia Munkacsoport (1990 februárjától hivatalosan is bejegyzett intézményként működve) egyéni és

csoportos kutatási programok teljesítésén fáradozik és ígéretesen kapcsolódik be, 'megy át' a hazai és nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe.

A Kapcsolat - Környezet - Közösség című kötet, a szakmai eredmények felmutatásán túl, háttérinformációkat bőven nyújtó írásaival, a sokféle tudományágból táplálkozó kutatási irány bemutatásával önmaga értelmezését is adja. Bevallottan bemutatkozni, támogatókat szerezni kíván.

A cikk- és tanulmánygyűjtemény egyes darabjaiban elmélyedni akaró vagy akár csak a szemlélés szándékával vizsgálódó olvasó előtt is jól láthatóvá válik a mindennapi kapcsolatvilágtól, a leghétköznapibb jelenségek kutatásától, az embert körülvevő környezet elemzésétől, a kapcsolat közösségi jellegének felismeréséig, a konkrét helyzetek vizsgálatának szükségességéig terjedő szemlélet alakulása.

A kötet összeállítása a visszapillantást és a megítélést kívánja szolgálni. A csoport antropológiai szemléletének történetét dokumentálja.

A csíkszeredai csoport, a bukaresti Hét szerkesztőjének biztatására, a folyóirat negyedévi mellékletében, a TETT-ben (Természet - Ember - Tudomány - Technika) kapott lehetőséget a nyolcvanas évek közepétől.

A kötet munkatársai a játékról, az időről, a térről, a szabályokról, a tárgyakról beszélve végső soron a hatalmi nyilvánosságból kizárt mindennapi 'kis élet' szerveződési formáit elemezték. Ezek a szövegek nem csupán publicisztikai írások, hanem egyben tanulmányvázlatok is, nem egyszer szemléletes elemzések kíséretében. Közülük több kutatási programmá vált, esettanulmány formájában fogalmazódott meg.

A Kommunikációs Antropológia Munkacsoport ma már olyan intézményként dolgozik, amely a saját kultúrára irányuló antropológiai vizsgálódásoknak nyújt keretet. A csoport negyedévi lapot szerkeszt Átmenetek (A mindennapi élet antropológiája) címmel; az e keretben dolgozók egyéni és csoportos kutatási programokat valósítanak meg, és igyekeznek bekapcsolódni a hazai és nemzetközi tudományos életbe is.

Kutatási témáik közül kiemelten fontosnak tekintik a következőket: a központi hatalom és a mindennapi élet viszonya az elmúlt évtizedekben; egyéni és közösségi jellegű migrációs modellek; interetnikus kapcsolatok; gazdálkodási-életvezetési modellek; nemzeti, regionális identitás.

A Regio, a magyarországi kisebbségi szemle 1992. évi 3. száma hírt adott a Munkacsoport 1991. évi tevékenységéről, a 4. számban pedig már olvashattuk a csoport meghatározó egyéniségének, Bíró A. Zoltánnak. A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról című tanulmányát. A Kisebbségkutatás is bekapcsolódott a Munkacsoport tevékenységének ismertté tételébe, ui. 1991/92. 3. számában - a Janus c. folyóirat közlése nyomán - referálta a Társadalmi környezet - kisebbségi szemszögből c. csoportdokumentumot.

A csoport azért indult el "a rejtőző mindennapi élet" vizsgálatából, a mindennapi élet jelenségeinek elemzéséből, mert nyilvánvalóvá vált, hogy bármely kultúra működésének rejtett mechanizmusa a mindennapi élet vizsgálatával közelíthető meg.

Igen tanulságosnak tartjuk a bevezető tanulmány szerzőjének (Bíró A. Zoltán) kérdését és méginkább válaszát: milyen előzményekre támaszkodik a TETT

regykori cikksorozata (és a belőle válogató most szemlélt kötet anyaga). A válasz: a legfontosabb hatást a kommunikációkutatás felfutása gyakorolta, továbbá az is szerepet játszott, hogy a román tudományosság az antropológiai nézőpont érvényesítésében mennyire az élen járt.

A mindennapi események kiépülését elemző cikkek, a mindennapi helyzetek egy-egy karakterikusabb jegyét felvillantó apró szövegmozaikok számtalan adalékot tartalmaznak mind az új kommunikációs modellre vonatkozóan, mind az elméleti megalapozásra nézve.

"Az antropológusok nagy többsége gyakran emlegeti a szintézis jellegű magyarázatok hiányát. Az a kérdés, hogy az ilyen 'szemléleti fordulatba' mennyire tudunk bekapcsolódni, s ebben a munkában milyen eredményeket tudunk felmutatni - nem csupán az e témakörben munkálkodók kérdése. A hely, az idő, a tákozódási ütem szorításában ők maguk is inkább érzékelik, mintsem kimondják, hogy itt a mindennapi kapcsolatvilágban élő és naponta újrafogalmazódó kultúrák 'esélyéről' is szó van." (Bíró A. Zoltán)

Bizonyosra vehető: a csíkszeredai kísérletező szellemű és alulról építkező műhely "terméseinek" várhatóan gyarapodó hozamával a jövőben az eddigiekhez képest a kisebbségkutatásnak is nagyobb figyelemmel érdemes számolnia.

Kapcsolat - Környezet - Közösség. Csíkszeredai antropológiai írások. Bp. 1992. Politika+Kultúra Alapítvány. 245. p.

H. Z.

Értéktudat és önreflexió

Az alkotó értelmiség feladata, hogy fényt derítsen valamely ismeretlen vagy bonyolult jelenségre. A kultúrára vonatkoztatva ez kritikus alapállást és folytonos önreflexiót jelent. Olykor azonban maga az értelmiség érdekelt abban, hogy ezt az értékszűrő tevékenységet elmulassza. Példa erre a diktatúra korszaka, amikor - főként a humán értelmiség - egzisztenciális megfontolásból a józan önreflexió helyett "kitermelte a képviselő- és szolgálatideológiát, miszerint ő, az állami intézményen belül megmaradva az elnyomottakért tesz szolgálatot, hiszen a kultúrát - akár a hatalmat kiszolgálva is - valahogy működtetni kell."

De tisztán szakmai szerepét sem töltheti be az a kutató, aki nem használ egyértelmű fogalmakat. A hatvanas évek végétől kezdve a romániai magyar kultúrában kialakult egy rejtőzködve védekező belterjes nyelvhasználat az alapvető problémák megnevezésére. Fokozta ezt, hogy kialakult - babitsi diagnózissal élve - a "védekező kollektivizálás görce". A romániai magyar kultúrát ma is megüli ez a szóvirágos homály, a végig nem vitt viták lefojtottsága. S kérdés az is, hogy Erdélyben vannak-e még a legméltóbb vitapartnerek.

A határok megnyitásával a kisebbségi értelmiség bekerült a maga természetes közegébe a viszonylag akadálytalanul áramló magyar és egyetemes kultúrába. A közönség számára megszaporodott választékban csak az az érték fog elkelni, ami

azon túl is érdekes, hogy Erdélyben hozták létre. Talaját vesztí tehát az az értelmiségi, aki eddig másodállásban művelte a szakmáját, s főleg abból élt, hogy ő a védelemre szoruló kisebbség képviselője, mert kérdésessé vált az egész úgynevezett "kisebbségi kultúra" önálló státusza is.

Az irodalmi értéktudatot nem lehet kiszakítani abból a kényszerűen kialakult helyzetből, amelyben a művelődés minden területe az uralkodó ideológiák függvényévé vált. A nemzetietlen, osztályharcos sematizmusú művek újraértékelése viszonylag könnyű. Sokkal nehezebb azonban azoknak az értékeknek mai helyzetből való megítélése, amelyekhez a veszélyeztetett kisebbség ideológiája tapadt. Olyan összetartó erővé tudtak válni ezek a művek, mintha a betiltott nemzeti szimbólumokat helyettesítenék. Az ily módon kiváltott élmény ideológiai értéke sok esetben nagyobb hatású volt, mint a mű esztétikai értéke.

Közrejátszott ebben az a kritikai gyakorlat is, amely - ugyancsak érthető okokból - kiemelten értékelte ezeket a szolgálat-ideológiát hordozó műveket. "Így a rituális közösségi élmény, ha mégoly rejtett formában is, a 'ministráló' műkritikában mindegyre megismétlődött."

Persze naivitás lett volna azt hinni, hogy Erdélyben a műközpontú irodalomélet megmaradhat annak ami. Ami máshol feltétele az egyetemi vagy kutatói kompetenciának, az Erdélyben a napi gondok elől való menekülésnek számított. "Az irodalom vagy egy adott mű öntörvényűségét firtatni olyan helyzetben, amikor az irodalom az egyetlen eszköz arra, hogy identitásunkat kifejezzük, mondhatni fényűző finnyáskodás."

Az egész kultúrában ez történt, az értékek kényszerű egybemosása, felcserélése, a szakértelemből fakadó kritikusabb differenciálás alárendelése a közösségi sorsvállalásnak.

Az önreflexiót végző értelmiségi számára kérdés: vajon ki tudta-e vonni magát e kényszerűségeknek engedő fonák értéktudat csapdáiból? A kisebbségi kultúra paradoxonai közé tartozik és a tudathasadással felérő személyes dilemma is, hogy érezheti-e magát feljogosítva bárki is arra, hogy eldöntse, melyik érték a fontosabb: a szépség személyes megtapasztalása avagy a szolidaritás azokkal, akik rabságban élnek.

Gyimesi Éva, Cs.: Értéktudat és önreflexió. = Korunk, 3. folyam. 3. évf. 1992. 8. sz. 3-6. p. K. O.

A népviselet nemzeti megtartó erejéről

Többször elmondták már, hogy a viselet - szükségszerűen praktikus jellegzetességein túl - külső kifejezője valamely közösséghez tartozásnak. A tájakra jellemző népviselet, a nemzeti hovatartozást kifejező nemzeti öltözet, a katonai vagy civil egyenruhák választéka mind ezt a célt szolgálja. Különösen jelentőssé válik valamely közösség viselete idegen környezetben, amikor a többségtől elütő másságot is hivatott tükrözni, azt a tudatos magatartást, hogy viselője külsőleg is hangsúlyozni kívánja a más közösséghez való tartozást, legyen az a közösség vallási, nyelvi vagy etnikai. Ennek a gondolatnak a jegyében íródott Susanna

Karly-Berger tanulmánya a magyarországi svábok férfiviseletéről a Suevia Pannonia című Münchenben megjelenő folyóiratban, mely "A Magyarországról származó németek archívuma" alcímet viseli. Ahogy a szerző mindjárt első mondatában ezt is szögezi: "A viselet, akárcsak a nyelv, az ember ősi szellemi javai közé tartozik."

A tanulmány első része nagy vonalakban általános német viselettörténeti áttekintést ad, különös tekintettel a paraszti viseletre. Ahogy írja: hosszú ideig a falusi és a városi öltözködés között nem volt lényegi különbség, az úr és a szolga viselete azonos volt, csak anyagának minőségében és színében tért el. A polgárok és a nemesek világos szövetbe, színesbe öltöztek, a parasztok szürkébe. Ünnepeink kezdetben kék, majd fekete volt. A népviselet, az egyes vidékekre jellemző falusi öltözet csak a XVI. századtól kezdve vált el a várositól. A hagyományos, ősi ruhák persze közben is alakultak, módosultak, - részben célszerűségből, részben külső hatásra.

A XVII. századtól - olvassuk - különösen a katonai egyenruha volt hatással a paraszti férfiruha, a kiskabát, a zakó formájának alakulására. A jobbágysorban élők katonai egyenruhában a szabad ember jelképét látták, ezért utánózták. Így a harmincéves háború idején a nyugati hadszíntéren feltűnő horvát és francia szolgálatban harcoló magyar huszárok (a szerző e közlésére még visszatérünk) öltözetéből több minden átkerült a német paraszti viseletbe, pl. a csizma, a zsinóros szűk nadrág, meg a csákó alakra formált süveg.

Ezt a viseletet hozták magukkal - a szerző szerint - a Magyarországra betelepített svábok a XVIII. században, s őrizték meg nemzeti jellegzetességként nyelvükkel és összetartozásukat, a magyarokétól eltérő nemzetiségüket kifejező más népi hagyományokkal együtt új hazájukban. Ahogy ezt a viseletet a szerző be is mutatja a múlt századi Budaörsön készült fényképeken.

Susanna Karly-Berger tanulmányának jelentősége, hogy tudatosítja a népviselet hagyományörző jelentőségét a kisebbségi helyzetben lévő és nemzeti identitásukhoz ragaszkodó közösségek életében, megmaradásában. Cikke első része ugyanakkor tanulságosan mutatja a népviselet lassú, de a történelemben mindütnél gyorsabban történő változásait, amelyek elsősorban a környezet hatására vezethetők vissza. Sajnálatos viszont, hogy ezt a változást a dunántúli svábok esetében csak a magyarországi betelepülésig követi, s egy szava sincs arról, hogy itteni lakóhelyükön milyen hatások érték őket. Ha erre is figyelt volna, föltehetően más eredményre jut pl. a budaörsi svábok "tschisma"-jának eredetét illetően, amely a zsinóros szűk nadrággal együtt aligha tartozott az ősi német viselethez, s azonos módon a magyar paraszti viselettel, éppen hogy nem szolgálta a másság kifejezését. Azt csak zárójelben említjük meg, hogy a szerzőnek az a közlése, miszerint a dunántúli települő német parasztok az 1636-ban a francia szolgálatban álló Eszterházy György huszáraitól vették volna át a csizma és zsinóros nadrág viseletét, eleve kételyeket ébreszt. A XVII. században az Eszterházy családban csak egy Györgyöt ismerünk, ő 1630-ban született, nem katona, hanem pap volt, Esztergomi prépostként halt meg. Egyébként sem tudunk róla, hogy ebben az időben magyar huszárok francia oldalon harcoltak volna. Szóvá kell tennünk azt, hogy téved a szerző: az általa 5. sz. alatt közölt képen ábrázolt alakok nem huszár-uniformist viselnek, hanem a XIX. századi dragonyosok egyenruháját.)

A viselet fontos voltát teljes mértékben elismerve a nemzeti identitásukat őrző kisebbségek életében, úgy gondoljuk, az "ősi hagyományok" megőrzésében jelentősége mégsem azonos a nyelvvel.

Karly-Berger, Susanna: Betrachtungen zur Männertracht im allgemeinen und zur Herkunft der donauschwäbischen im besonderen. = Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn, 1992. 10.(20.) Bd. 34-47. p.

B. K.

A kisebbségi művelődés lehetőség a kommunista Romániában

A dolgozat témája voltaképpen szűkebb is, bővebb is a fenti címnél. Szűkebb, mert a magyar kisebbség kulturálódásának, még közelebről anyanyelve ápolásának-használatának korlátairól esik benne szó. Bővebb, mert a mostanit megelőző időszak tágabban vett politikai, nemzetiségpolitikai jelenségeivel is foglalkozik.

A szerző szerint a kommunizmus hatalmának romániai meghonosodása alapvetően a "jaltai rendszer"-ből következik, amely óhatatlanul megkövetelte a sztálinizmus rendszerének felépítését, előbb vagy utóbb. A miéltre Schöpflin György szavaival válaszol, aki a Kelet-Európában támadt hatalmi vákuumot abból eredezteti, hogy "a háború előtti történelmi pártok szinte minden országban részben kompromittálódtak, részben pedig - belső ellentétektől is szaggatottan - meggyengültek, ellehetetlenültek. Ugyanakkor a baloldal erői, a szocialisták és a kommunisták, noha a többnyire illegalitásból kiemelkedő szervezeteik csupán maroknyi csoportokat jelentettek, az antifasiszta ellenállás folytán számottevő erkölcsi tőkét gyűjtöttek. Programjaik sokak számára vonzó alternatívát kínáltak. Égető társadalmi problémák megoldását (például a földreformot) szorgalmazták, a demokrácia színeiben léptek fel. Az újjáépítés, majd a történelem napirendre került modernizáció hordozóiként céltudatosan kezdeményeztek."

Gállt Isaac Deutscher tétele is erősen meggondolkodtatja. Eszerint a Sztálin által Közép- és Kelet-Európába exportált forradalom alapvetően felülről vezérelt folyamat volt, de azért alulról jött támogatása sem hiányzott teljesen. Táplálták ezt a nézetet Lukács György kulturális, Varga Jenő gazdasági autonómiát hirdető teóriái is.

A szerző maga is hittel vallotta és terjesztette az "új demokrácia" eszméit. Ezek azonban igen hamar lekerültek a hivatalos pártpolitika (értsd: az államhatalom) napirendjéről, igazolván Trockij korai vélekedését a "thermidori elfajulásról". Gyilas megállapításait az új uralkodó osztályról. Roj Medvegyev történész reformista, megújhodást követelő gondolatai Hannah Arendt könyvéhez vezették a tanulmány íróját. A német politológusnő ugyanis - a hitlerizmus és a sztálinizmus párhuzamba állításával - kimutatta, hogy "a totalitárius parancsuralmak főként a terror és az ideológia eszközeivel kormányoznak. E két eszköz együttes alkalmazása új államformát hoz létre. Míg a terror valaminő roppant abronccsal szorítja egybe a társadalmat, és sem az egyének, sem a kisebb közösségek számára nem engedi meg a legszűkebb játéktér kihasználását sem, hanem mindent és mindenkit teljes

mozdulatlanságra kárhozzat, addig az ideológiai kampányok, a tömeges 'agymosások' teljesen elszakítják a valóságtól azokat, akik hatásuk alá kerülnek." (Id. a szerző előző számunkban szemlézett tanulmányát a törzsi nacionalizmusról. – a szerk.)

Gáll mindehhez bizvást hozzáteszi: a totális hatalom nem tűri a kisközösségek és az egyének autonómiájának legcsekélyebb jelét sem, mivel természeténél fogva egyneműsítő s összeegyeztethetetlen a másság, az önálló gondolkodás és cselekvés, főként pedig a kritikai magatartás bármilyen megnyilvánulásával.

A továbbiak során e teljesség-képre törekvő társadalom- és politikatörténeti keretben vizsgálja a szerző a romániai magyar művelődés közel fél évszázadát.

Hangsúlyozza: "Az önazonosság megőrzésében . . . a különböző fokú iskolák, lapok, színházak, tudományos intézetek, művelődési egyesületek stb. elsőrendű szerepet játszanak. Amikor nemzetiségfenntartó funkcióikat kiemelem, azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy szellemi-erkölcsi kisugárzásuk anyagi infrastuktúra és eszközök (épületek, könyvek stb.) alapján és közvetítésével érvényesül."

A fentieket követően - kronológiai sorrendben haladva - szó esik arról, hogy a Groza-kormány (1944-47) még biztosította a magyar intézmények (teljes iskolahálózat, egyetem, EME, ETI, EMGE, stb.) folytonosságát, elősegítette a Magyar Népi Szövetség öngazgatási munkáját a dél- és az észak-erdélyi magyar intézmények összeillesztésében. Gáll kiemeli a Bolyai Egyetem létesítésével kapcsolatos erőfeszítéseket (velük kapcsolatban Csörgő Lajos nevét említi), az Útunk irodalomszervező tevékenységét, valamint az itt és a különböző egyéb magyar intézményekben, egyesületekben közösen munkálkodó Nagy István, Méliusz József, Benedek Marcell, Bánffy Miklós, Gaál Gábor, Balogh Edgár és Kós Károly nevét.

Eufórikus időszaknak tartja ezt a periódust (utólag önkritikusan közbeszúrva a megjegyzést: nem figyeltünk oda Fábry Zoltán szlovákiai keserűségére, amely már 1945-ben felfedezte a sztálini "nemzetköziségben" a nacionalizmus, a pánszlávizmus fasisztoid gyökereit).

A totális hatalom nyílt kiépítésének kezdő dátuma 1948. Innentől a romániai magyar művelődés történetét visszavonulások, kompromisszumok, illetve - itt-ott - látszólagos eredmények jegyzik. A Bolyai és a Babes egyetem egyesítése 1959-ben mindenképpen diktatórikus tett volt, igaz, ezt megelőzően, talán a magyarországi '56-ra reagálva, 1957-ben újraindulhatott a Korunk, és megszületett a gyermeklap, a Napsugár. A csehszlovákiai 1968-as események megint bizonyos engedményekre kényszerítették Ceaușescut: több új magyar intézményt hívott létre, de főleg bukaresti központtal és totális pártállami irányítás mellett.

A nemzetiségpolitikai "vívmányok", megalkuvások, kényszerűségek alaposan rányomták a maguk bélyegét a romániai magyar művelődésre.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján mindez természetesen felszította a másként gondolkodó erdélyiek elégedetlenségét. Az új nemzedékek kritikája intézményellenes jelleget öltött; felértékelődött a kereteiken kívüli munka és küzdelem. Erdélyben megszületett az első magyar szamizdat, az ország különböző városai-ban megszorodtak a konspiratív viták a kisebbségi lét és az ellenállás kérdéseiről.

A diktatúra erősödő kisebbségellenes politikája sürgető paranccsá tette a romániai magyarság különböző nemzedékei közötti szőértést. Gállék - többnyire a Korunk közvetítésével - felvették a kapcsolatot az új nemzedéket legpregnansabban képviselő csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoporttal. A szerző tanulmánya lapjain megfogalmazza ellenvéleményét a kultúrantropológusok, kivált Bíró A. Zoltán felfogásával kapcsolatban. Szerinte Bíróék a rejtőz civil társadalom, a "takaréklángon" tartott szerveződés modelljét kínálják a romániai magyar művelődés túlélését elősegítő intézmények és ételmiségiek rideg és nihilisztikus elutasításával. (Ld. még e számunkban a Kapcsolat - Környezet - Közösség című, tovább lapunk 1991/92. évfolyamának 3. számában a Társadalmi környezet - kisebbségi szemszögből című referátumot.)

Gáll Ernő a Korunk újraindulásáról értekező Tóth Sándorral ért egyet, aki szerint a totális hatalom konstellációjában "a felelős gondolkodás a fő feladatot csak abban jelölheti ki, hogy a nemzeti kisebbség erőt megőrizze a fordulópont, a zsarnokság megdöntése után időszakra, hogy minden tudásával és képességével, meggyőző erejével megóvja attól, hogy valamely korai, huszáros rohamban elvégezzen".

Az adott témakör szerteágazó szálainak összefogására vállalkozó tanulmányt a felhasznált irodalom rövid jegyzéke zárja.

Gáll Ernő: Totális hatalom - nemzetkisebbségi intézmények. = Korunk, 3. folyam. 3. évf. 1992. 10. sz. 42-51. p.

Cs. A.

Az erdélyi magyar színházi kultúráról (Tomba Gábor munkássága)

Tomba Gábor a romániai magyar színjátszás egyik legizgalmasabb személyisége. 1957-ben született. A bukaresti főiskolán végezte tanulmányait a hetvenes években, amikor a román színjátszás egyike volt az európai színjátszás legjelentősebbjeinek. Olyan rendezők, mint Ciulei, Pintilie, Peculescu, Esrig vagy Șerban erejük teljében még otthon dolgoztak. "S akkor Bukarestben felfedeztem valami fantasztikus lehetőséget . . . , hogy (ti.) az előadás, az tulajdonképpen a drámától - mint irodalomtól - viszonylag független, önálló műalkotás, ami igenis a megalkotóinak vagy megalkotójának a világnézetét fejezi ki, de a színház sajátos kifejezőeszközeivel . . . Tehát egy olyanfajta audiovizuális költészet lehetőségét hordozza magában a színház, amelyet semmilyen más művészet által nem lehet megteremteni" - mondja Tomba Gábor egy interjúban.

Szülvárosa, Marosvásárhely ebben a tekintetben számára negatív példa, ahonnan Tomba Gábor kiszakadni vágyik. Ugyanakkor meghatározók számára a gyökök, a nagyapa, a költő Tomba László, az apa Tomba Mihály, a romániai magyar színjátszás egyik legjelentősebb rendezője, s meghatározó számára a nap nap után kisebbségi sorsával szembekerülő marosvásárhelyi közösség is. "A tükörbe néző szembesülést vállalja alkotó módon Tomba Gábor rendezéseiben, s

akkor is, amikor Sütő András Vidám siratójában (1988) a darab főszereplőjévé a hazájából menekülő embert teszi, s a játékos szépség helyett a siratóra helyzeti a hangsúlyt. A hazáját elhagyni készülő ember fájdalmával zokog Horatio is a vasküggöny előtt (Hamlet, 1987)".

Tompa Gábor rendezéseinek egyik kulcsa látásmódjának költőisége. "A sok apró képből álló dráma megvalósítása olyan, mint egy verseskötet: fájdalmasan gyönyörű vagy éppen groteszk képek, nem lefordítható metaforák követik egymást, ... amelyek alkalmanként széttördelik az előadás egészét (Büchner: Woyzeck, 1980), néha a jeleneteket képbe oldva az elmélyült szövegelemzés hiányát fedik (Shakespeare: Ahogy tetszik, 1991). Sokszor viszont éppen a szöveg hiányosságait felejtetik (Sigmond István: Szerelmeső, 1989)."

A kényszerhelyzetek mindig jobban inspirálják Tompát, mert minél lazább a kötelék, annál bátrabban épít saját belső energiáira. Ezt történt a Szolnokon 1991-ben rendezett Félreértéssel is. Camus szövege egy filozófiai rendszert illusztráló egyszerű krimi. Színpadra állítása elvileg érdektelen lenne, de Tompa a díszlet segítségével lírai közegbe ágyazza a szöveget, végtelenre tágítja ezzel érvényességi körét. Hasonló eset fordult elő Székely János Mórok (1991) c. darabjánál is, amelyből Tompa a csikorgó szerkezetű esszéisztikus szöveg ellenére fantáziadús, hatásos előadást tudott létrehozni az egységes költői képbe ágyazás által.

Ideális eset persze, amikor az írott mű és a rendező teremtménye egymást segíti. Ez történt Mrožek Tangó (1985); Bulgakov Iván, a rettenetes (1983); Caragiale Zűrzavaros éjszaka (1989); Kao Hszing-Csien Buszmegálló (1989); Shakespeare Hamlet (1987) c. darabjainak rendezésekor. Más kérdés: ezek a darabok eltérő rendezői módszereket követeltek.

A politika sokszor beleszólt a kolozsvári színház programjába. S bár a magyar színháztudományban gyakran megtörtént, hogy a hangsúlyozottnak vélt szövegrészek "üzenet"-ként szóltak a jelenhez, Tompánál ilyenfajta politizálással nem lehet találkozni. Ugyanakkor az előadás egésze s a részletek sok-sok metaforája mindig szorosan azokba a gyökerekbe kapaszkodott, amelyek a rendezőt az adott helyhez és időhöz kötötték. Hamlet monológja szervesen beépül az előadás egészébe, mégis minden szívdobbanása a lenni vagy nem lenni kérdését visszahangozza. A megalázott áldozat végtelen szomorúsága árad Woyzeck és a bolond alakjából, "a hiábavaló várakozás magánvaló értelme sugárzik a Buszmegálló vaksötétjéből és vakító reflektorfényeiből is".

Az előadás zenei szerkezete és egyáltalán a zene sajátos és szélsőséges használata általában jellemző Tompa Gábor munkájára. Gyakran maga választja ki a megszólaló muzsikát, s válogatására ugyanaz az illusztrativitástól elszakadó merészség jellemző, amely egész rendezői munkáját meghatározza.

Tompa Gábor munkáinak visszatérő motívuma a kereszt vállalásának kényszere, mely tartalmazza a világba vetett ember elhagyatottságát, a várakozás mérhetetlen szomorúságát és szépséges reménytelenségét. Ez a hit a gyarló és elesett emberek hite és találkozás a sorsuk keresztjével. Tompa Gábor a színház keresztjével küzdök a rendezésről rendezésre. Mint Camus Félreértésében a néma szolga, aki a kezdő képben egy kereszt formájú tükörrel botorkál a kijáratig,

s ott leteszi, szemben a játék- és nézőtérrel. Színház és élet egyszerre jelenik meg e tükör által. "A Hamletben két bohóc (a két sírásó) csoszog a színpadra először, majd öltözői tükör előtt készülődő színészeket látunk, s Hamletet akár színházi rendezőnek is vélhetjük, aki apja szellemétől (ki Shakespeare maszkjában ül a hátsó tükörfal előtt) örökli a végzetes feladatot: színház által valódi életet teremteni 'a zsarnok világban'. Hamlet halála után a leereszkedő vasfüggöny alatt a bohócok ládájukból kiadogatják az értékeket, a könyvet, fuvolát, kardot, s velük bújik át a jövőbe a zokogó Horatio is, a kor tanúja. Ugyanez a vasfüggöny emelkedik majd A buszmegállóban, amikor a Hallgatag férfi (a művész) visszatér, és játszani kezd a zongorán. "Lehet, hogy éppen A buszmegálló által nyertem el én is azt a bizonyosságot, azt a felismerést, hogy a művésznek maradnia kell, vagy vissza kell térnie. Másképp a vasfüggöny nem emelkedhet fel. Külső tényezőktől ez nem várható. Neki tehát kötelező visszatérnie, hiszen művészet nélkül minden szellemi térség halott. Nemcsak a várakozóknak, hanem az őket cserbenhagyó művészeknek is fel kell ismerniük egymásrautaltságukat. A művészetet ritkán becsülik meg kellőképpen, de amikor nincs, akkor elviselhetetlen a hiánya. Ebben a kétségbeesésben az emberek megpróbálják megszólaltatni a Hallgatag férfi zongoráját, de egyiküknek sem sikerül harmóniát kicsalogatni belőle. Hamlet és Rosencrantzék beszélgetése jut eszembe: "nem mindenkinek adatott meg az, hogy a sípon játsszék" - nyilatkozta Tompa Gábor a Jelenkorban 1989 őszén.

Bérczes László: *Tükör által. Tompa Gábor rendezéseiről.* = *Korunk*, 3. folyam, 3. évf. 1992. 11. sz. 19-25. p.

K. O.

Kelet-közép európai országok és népek kapcsolatai

Magyarok Magyarországon, magyarok Szlovákiában

A. Grébert, a Münchenben megjelenő Slowakei c. folyóirat szerkesztőbizottságának svájci tagja, ezt az - úgymond - tanulmányt a magyar sajtó "helyreigazítására" írta meg. Kifejti, hogy a történeti Magyarország mindig soknemzetiségű volt. Helmold Krónikájában (1165) egyenesen szláv jellegűnek mondta. Eredeti neve Pannonia: az első oklevelek így nevezték, nem pedig Magyarországnak. Szlovák neve Uhorsko, ami a szlovákok értelmezésében ugyancsak soknemzetiségű jellegére utal (szemben a mai Magyarországot jelentő Mad'arsko-val). 1301-től királyai is mind idegenek voltak. 1526-ig ugyan volt idegengyűlölet, de nemzeti elnyomás nem. 1700-ban az ország lakossága kb. 1,5 millió, a magyarok aránya egyharmadnál kevesebb. A 18. sz. végén már 8 millió a lakosok száma, ebből a magyaroké csupán 2,3 millió. Ezután Jászi Oszkár adatait idézi az 1720-1910 közötti évekre (1869-től a népszámlálások alapján, de nem teszi hozzá, hogy a számok Horvátország nélkül értendők).

1867 után megindult az erőszakos magyarosítás, de 1918 után sokan visszatértek eredeti nemzetükhöz. A magyarok között is akadt aki bevallotta, hogy a magyarság képtelen az egész országot igazgatni. Ennek dokumentálására Szekfűt és Miskolczy Gyulát idézi. A magyarosítás 1918 után is folytatódott, 1920-ban a nemzetiségek még a csonka országban is 11%-ot tettek ki. Igaz, 2,7 millió magyar került a szomszéd országokhoz. A szlovákok magyarosítása az első bécsi döntést követően is folytatódott. Innen származik a szlovák-magyar antagonizmus. Ezeket az ellentéteket Prága is szította, a magyar politikusok nem is tudták, hogy cselekedeteikkel a csehek malmára hajtják a vizet.

A Borsody István szerkesztette Magyarok Csehszlovákiában (Párizs, 1982.) c. munka adatai az 1910-es magyar statisztikát fogadják el alapul a szlovákiai magyarok lélekszámának megállapításánál, de ezek az adatok hamisak, jócskán fel vannak "tupírozva". 1918 után pedig az történt, hogy a zsidók jelentős része zsidó vagy csehszlovák nemzetiségűnek vallotta magát, s ezért csökkent a magyarok és a németek száma. 1918-tól a szlovákok erőteljesen öntudatosodtak, miközben megindult Szlovákiába a csehek beáramlása is.

A magyarok számát illetően az 1950-es népszámlálás sem elfogadható, mert akkor volt éppen a reszlovakizáció, s a magyarok közül számosan az állampolgárság elnyerése érdekében szlováknak vallották magukat. Később azonban többségükben visszatértek a magyar nemzetiséghez. A reszlovakizációt és egyéb üldözgetést a szlovák emigráció már 1947-től annak ellenére szóvá tette, hogy Magyarország az első bécsi döntést követően (a szlovák-kárpátaljai határral kapcsolatban) katonai támadást is indított a frissen kikiáltott Szlovák Állam ellen, s bizonyos területet elvett tőle.

1945-ben a csehek megfosztották Szlovákiát önállóságától, s nemzetiségek vonatkozásában korántsem gyakoroltak pozitív diszkriminációt, mint ahogy az Finnországban vagy Svájcban szokásos.

Szlovákia déli határa időtlen idők óta a Duna volt, már a római időkben itt húzódott a limes. (Nem teszi hozzá, hogy aztán a Duna délre kanyarodt, s ott már nem lehetett Szlovákia határa.) A nagy-morva időkben az állam ettől a vonaltól délebbre is terjeszkedett. Csak Máté idején a szlovák terület a Dunától a Tátráig terjedt, a 19. századi szlovák követelésekben pedig a Tiszáig ér el. A megyék határa a fentiekhez igazodott (csak a lábjegyzetekben tétetik ehhez hozzá, hogy egyes megyék a Duna két oldalán helyezkednek el, de a járások határa akkor is a Duna volt). 1938-ban a szlovákok ellenezték Dél-Szlovákia átadását Magyarországnak, mivel az Enns és az Ipoly torkolata közötti Duna-szakasznak van elsőrendű stratégiai fontossága.

Ezek után szerzünk az 1980. évi csehszlovák népszámlálás adatait közli körzetenként, egyes városokat külön kiemelve. Eszerint csak Dunajská Streda (Dunaszerdahely) és Komárno (Komárom) körzetében vannak a magyarok többségben (persze azt megint elhagyja, hogy a körzetek határait úgy állapították meg, hogy a magyarok általában kisebbségben legyenek). A déli szlovák határ módosítása soknemzetiségű területen szlovákok százezreit helyezné magyar uralom alá - vélekedik a szerző. A magyarok nem tudják nemzetiségeiket támogatni, ezt mutatja a mai asszimiláció is. A szlovákiai magyarok csángó

(!) és kún eredetűek, eltérnek a magyarországiaktól mentalitásukban is. Szlovenszkóiságukat szívesen hangsúlyozzák, egyre több idézetet hoz ottani magyaroktól a szerző.

Budapest és Prága mindig visszaélt a szlovák-magyar ellentéttel. A szlovákiai magyarok egyfajta 5. hadoszlopot képeztek Dél-Szlovákia megszerzése érdekében. A déli szlovák határ megtartásában minden környező ország érdekelt, Ausztria is. A szlovák-magyar ellentét még Moszkvának is előnyös (a dolgozat 1990-ben jelent meg!).

A szlovákiai magyarok száma valóban csökken, ez összefügg alacsonyabb natalitásukkal, meg a kommunista elnyomással. A jugoszláviai magyarok száma is csökken. A csehek terveket szőnek Szlovákia teljes meghódítására, ezt csak az idioták (sic!) nem értik meg. Az 1938-45 közötti korszak szégyenletes, de objektíven kell ma elemezni. A lábjegyzetekben a szerző újból kitér arra, hogy 1918 után a zsidók és a cigányok jelentős része már nem magyar nemzetiségűnek vallotta magát, ezért csökkent a magyarok lélekszáma.

Grébert, Arvéd: Madjaren in Ungarn, Madjaren in der Slowakei. München, 1990. 73-102. p. (Schriftenreihe des Slowakischen Matúš Černák-Instituts 21. (Kiny. a Slowakei c. folyóirat 27. évfolyamából.)

N. E.

Kárpátalja és szomszédai

1992. december 1-én a választók 78%-a Kárpátaljának a független Ukrainán belül "különleges, önálló irányítású adminisztratív területi" státuszára mondott igent a népszavazás során.

A terület katasztrófális gazdasági helyzete miatt Kárpátalja igen érdekelt a kedvező adózási feltételeket nyújtó különleges gazdasági státusz kivívásában és a szomszédok felé való nyitásban. A földrajzi közelség és a magyar, szlovák, román kisebbség jelenléte Kárpátalján egyaránt a Magyarországgal, Szlovákiával és Romániával való együttműködésre sarkall.

Nekilendülések és megtorpanások után 1992 januárjában az ukrán kormány kinyilvánította abbéli szándékát, hogy korszerűsíti és huszonnégy órássá teszi Magyarországra vezető három határátkelőhelyét, véget vetve ezzel az ott uralkodó tűrhetetlen állapotoknak, bár e szándék valóraváltását a jelenlegi anyagi nehézségek megghiúsíthatják. Ugyancsak kinyilvánították a kárpátaljai lakosság egyszerűsített utazási procedúrákhoz való jogát. Az eltérő sínméretek miatt nehézkes vasúti közlekedés javításáról is folytatott tárgyalásokat a magyar és az ukrán fél.

Kárpátalja számára Magyarország "ablak Nyugat felé", és fontos partnere ebben az "ablaknyitogatásban" a Szlovákiával és Romániával is határos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Kárpátalja magyar árukat szeretne beszerezni bartenüzletek keretében, és bátorítja a magyar beruházókat is. Eddig egy magyar kereskedelmi bank nyitott fiókot Ungváron, és a terület 266 vegyes vállalatából ötven magyar érdekeltségű. A kereskedelem volumene elég jelentős, hiszen a volt

Szovjetunióval való kereskedelem közel egyharmada és a magyar kereskedelmi aktívum egyötöde esik Ukrajnára. Budapestnek fontos a kárpátaljai magyarság. Ennek megfelelően a magyar diplomácia gyorsan lépett Ukrajna elismerésében, és kinyilvánította, hogy nincs Ukrajnával szemben területi követelése. Ungváron magyar konzulátus nyílt. Kétoldalú egyezmény született a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogai garantálásának elveiről. Ezek az elvek az 1990-es kopenhágai Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencián keletkezett dokumentumokon alapulnak.

Az állami szintű kapcsolatokon túl megvannak a kárpátaljai magyar kisebbséghez fűződő intézményi szálak is. Számukra a magyar kormánytól, kulturális szervezetektől, alapítványoktól egyaránt érkeznek magyar nyelvű könyvek, folyóiratok. A kárpátaljai magyarok ezzel párhuzamosan kapcsolatba léptek Kelet-Szlovákia és Erdély magyarságával is.

Szlovákia csupán két határátkelőhelyen át közelíthető meg. Kárpátalja és Csehszlovákia viszonyát meghatározza az a tény, hogy Kárpátalja 1919 és 1945 között Csehszlovákia része volt, valamint az, hogy Kelet-Szlovákiában 21 ezer ukrán és 19 ezer ruszin él.

Csehszlovákia különböző politikai erői különbözőképpen ítélik meg ezt a kérdést. Sokan törvénytelennek tekintik Kárpátalja 1945-ös átengedését a Szovjetuniónak, mások Kárpátalját önálló köztársaságként látnák szívesen. A korábbi szlovák miniszterelnök, Černogurský ugyanakkor a meglévő határok sérthetetlenségét hangsúlyozta, és a szlovák kormány konzulátus megnyitását tervezte Ungváron.

Románia csak Moldován keresztül közelíthető meg. A román kormány érdeklődését fejezte ki a kárpátaljai román kisebbség iránt, amelynek lélekszáma 40-50 ezerre becsülhető. A kárpátaljai román kulturális szervezet az anyanyelvű iskoláztatás javításáért és az anyaországi sajtóhoz való jobb hozzáférésért harcol. Romániában ugyanakkor 70 ezer ukrán él.

Romániának Észak-Bukovina és Dél-Besszarábia tekintetében területi követelése van Ukrajnával szemben, de a román kormányzat az utóbbi időben békülékenyebb hangot ütött meg. Ugyanakkor több kisebbségi román bojkottálta az Ukrajna függetlenségéről kiírt népszavazást.

Reisch, Alfred A.: Transcarpathia and its neighbors. = RFE/RL Research Report, 1. vol. 1992. 7. no. 43-47. p.

K. T.

A cseh és szlovák szövetség megkérdőjelezése: politikai és gazdasági vonatkozások

A kommunista rezsimnek negyven éven át sikerült eltitkolnia a nyugati politikai körök előtt annak szükségességét, hogy nagymértékben javítani kell a cseh és szlovák kapcsolatok rendszerén. A kommunizmus bukása után és különösen az 1992. évi parlamenti választásokat követően a cseh és szlovák konfliktusok váratlanul és nagy erővel törtek a felszínre. Ezek igen meglepték a Nyugatot, amely nem

is volt képes a számára váratlan konfliktusokat helyesen értelmezni. Ezért érdemes megvizsgálni, milyen történelmi okai vannak a fenti konfliktusoknak, valamint melyek azok a jelenlegi politikai és gazdasági tényezők, amelyek ezeket képesek tovább élezni.

A nézeteltérések természete

1918-at követően, azaz a csehszlovák állam megalapítás óta a csehek és a szlovákok sohasem vallottak azonos alapelveket a közös határokon belüli együttélésük leglényegesebb kérdéseiről. A szlovákok mindig azt hangsúlyozták, hogy a csehszlovák társadalom két különböző nemzetre, a csehre és a szlovákra oszlik, és az állam szervezeti felépítésének és működésének híven kell szolgálnia a szlovák sajátosságok érvényesítését. A csehek ezzel szemben sohasem akarták a két népet ilyen exkluzív kategóriákban látni, s következésképp mindig is idegenkedtek a szlovák szemlélet elismerésétől, és valamiféle nemzetek feletti államformát támogattak. Ez egyfajta "funkcionális" föderációnak felelt meg, amely ellene volt annak, hogy a központ (Prága) rovására jelentős hatalmat kapjanak a peritériális területek (akár cseh, akár pedig szlovák vonatkozásban). A kilencvenes évek közvéleménykutatásai is a fenti nézeteket tükrözik, habár ezek az ellentétes álláspontok már szinte 1918-ban is léteztek. A megkérdezett cseheknek 90%-a egy francia típusú egységes köztársaság mellett foglalt állást, míg ugyanezt a szlovákoknak csak a 11%-a támogatta. Ugyanakkor a szlovákok több mint 80%-a úgy ítélte, hogy egy sajátos szlovák szervezeti egység (akár mint független állam, akár mint egy föderáció vagy konföderáció részeként) lenne a legkedvezőbb megoldás érdekeik érvényesítésére.

A csehszlovák probléma kifejlődése

1918 óta Csehszlovákia dualista típusú állam, amelyben két világosan azonosítható nemzet, a cseh és a szlovák uralják a politikai arénát. Ez a dualitás egy olyan ezeréves történelmi múton "alapult", amely során a két nemzet külön-külön alakította sorsát. Ráadásul a csehek és a szlovákok éppen akkor egyesültek, amikor a XIX. század nemzeti függetlenségi harcai következtében a legtöbb európai nemzet önálló nemzetállammá vált. A csehszlovák állam tehát létrehozásának pillanatától kezdve magával hurcolta mindazokat a terheket, amelyek a demográfiai, történelmi, világnézeti, kulturális, vallási és gazdasági különbségekből adódtak. Csehszlovákia tehát már születése pillanatában teljes mértékben megosztott volt.

A megosztottságot a szlovákok és a csehek természetesen teljesen másképpen élték meg. A szlovákokban alapvetően az a sérelmes érzés vált meggyőződéssé, hogy egyrészt kirekesztik őket a legfontosabb politikai döntések meghozatalából, illetve az ezekkel foglalkozó mechanizmusokból, másrészt nem kapnak a csehekkel egyenlő részt a központi kormányzat által szétosztott javakból. A fenti sérelmek egy sor politikai követelésben öltöttek testet, amelynek számos esetben kihatással voltak a történelmi eseményekre, akár az első köztársaság, akár pedig a kommu-

nista rezsim idején. (Gondolhatunk itt a két világháború közötti autonómia-követelésekre, a föderáció létrehozására 1938-ban, majd Szlovákia elszakadására 1939-ben, az újraegyesüléstől való húzódozásra 1945-ben, végül a föderációs követelésekre akár 1968-ban, akár pedig a kilencvenes évek elején.) A sértett, frusztrált szlovák nemzeti érzelmeket még a szlovák származású első titkár, Gustáv Husák húsz évig tartó uralma sem gyógyította meg, holott neki köszönhetően 1970 és 1989 között évi 10 milliárd csehszlovák koronát injekcióztak be a szlovák gazdaságba. A beruházások teljes összege szakértői becslések szerint eléri a 195 milliárdot.

A csehek 1918 óta sohasem éltek át olyan heves nacionalista érzelmeket, mint a szlovákok. Számukra nem volt nehéz cseh voltukat a Csehszlovák Köztársasághoz való tartozással azonosítani, igaz, ebben a meggyőződésben kétségtelenül szerepet játszott a cseh politikusok erős pozíciója a főváros, Prága politikai és gazdasági vezető testületeiben. Ez azt is jelenti, hogy Csehszlovákiát egy kicsit a "Cseh Köztársasággal" azonosították. Mindez azt eredményezte, hogy teljesen érzéketlenek maradtak a szlovák panaszok, sérelmek, és a rajtuk alapuló függetlenségi követelésekkel szemben, amelyeket képtelenek voltak akárcsak megérteni is.

A cseh és szlovák szeparatizmus

A szlovák szeparatizmus kulcsát éppen a fentiekben leírt sérelmek adják meg, bár ezek manifestálódását helytelen lenne az 1939. évi kiválásban keresni, mivel ez csupán egy maroknyi szélsőséges, fasisztákat támogató csoport műve volt. A szlovákok fő sérelme mindig is az volt, hogy a vezető posztokon uralkodó cseh technokraták kategorikusan elutasítanak minden jogos, alapvető igényt. Ezt az álláspontot 1968 után meglehetősen cáfolják a valós tények, nevezetesen a Husák első titkár idején a központi költségvetésből a szlovák gazdaságba belépumpált 195 milliárd korona. És éppen innen indult ki a csehek szeparatizmusa: úgy vélik, hogy gazdaságuk sokkal fejlettebb és termelékenyebb, szakembereik sokkal képzetebbek és rátermettebbek mint a szlovákoké, ám nyereségük az utolsó fillérig elvonja a központi kormányzat abból a célból, hogy ezzel a tehetetlen szlovák gazdaságot szubvencionálja. Mint látható, a cseh és a szlovák szeparatizmus igen szorosan kötődik a két nemzet közötti gazdasági érdekellentétekhez és vitákhoz. Ugyanakkor a helyzetet tovább bonyolítja az is, hogy a szlovák ipar - éppen a Husák éra alatti fejlesztéseknek köszönhetően - jelentős modernizáción esett át, amely előnyöket jelent Csehországgal szemben, még akkor is, ha ez a modernizáció elsősorban a nehéz- és a hadiipar területén történt meg.

A tanulmány sok érdekes grafikont közöl a cseh és szlovák szétválással kapcsolatban végzett közvéleménykutatások eredményeiről.

Blaha, Jaroslav - Wehrle, Frédéric: La Fédération tchèque et slovaque mise en cause: aspects politiques et économiques. = Le Courrier des Pays de l'Est, 1992. 370. no. 44-51. p.

S. Gy.

A jugoszláv tragédia és a szlovák politika

A szlovák parlament épületéből az élesszemű politikus szép időben a horvát határt is meglátja - állítja L'ubomír Lipták. A horizonttól kissé lejjebb viszont a tragikus valóság az, hogy szerb önkéntesek elvágta a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságba tartó kőolajvezetékét.

1991 karácsonyán több száz horvát gyermek fedezte föl Szlovákiában a vendéglátók nyelvének hasonlóságát, s újra beszédtema lett a 17. században északra menekül horvátok sorsa, mert a 18-19. századi szlovák migráció, melynek kései folyományaként manapság több mint 60 ezer szlovák nemzetiségű található Jugoszláviában. Egy tízedük Horvátországban, a többségük azonban a kétfelől körülrzárt Vajdaságban él.

A "nacionalista háborútól" tartó felületes kommentárok analógiát vélnek fölfedezni Jugoszlávia és Cseh-Szlovákia sorsában, pedig e tekintetben lényeges történelmi eltérések öröklődnek a múltból. 1918-ban a horvátok egy olyan több-nemzetiségű állam alkotói lettek, amelybe ők a szerbekéhez képest fejlettebb civilizációjukat és gazdaságukat vitték. A 2. világháború idején az újraéledt horvát-szerb politikai, vallási, etnikai ellentétek gyilkosságokba torkollottak.

Szlovákia 1918-tól gazdaságilag-kulturálisan gyengébb félként kezdte meg közösségét Csehszlovákiával, de a közös államért, illetve ellen folyó harc mindvégig parlamentális keretek között folyt.

A 2. világháborút követő években végletesen változó megítélés, majd süket csönd vette körül Tito személyét a szlovák hivatalosság részéről. A 60-as évektől azonban megélnékvült a reformkommunisták Tito iránti érdeklődése, aminek hátterében az új "szocialista alkotmány" elfogadása állt, amely teljesen megszüntette a szlovákok autonómiáját. A jelenlegi horvát elnök, Tudjman és Husák akkoriban sokat találkoztak egymással. (Biográfiájuk hasonlósága, hogy Husák az ötvenes években, Tudjman viszont a hetvenes évek elején ült börtönben nacionalizmus vádjával.)

A jugoszláv föderáció és öngazgatás mint követendő példa a 70-es évekre elhomályosult a szlovákok előtt. Azonban továbbra is nyitott ablakot jelentett a világra egy-egy szerb-horvát-szlovén nyelvű könyv vagy folyóirat, s könnyebben tehették meg értük az utat Belgrádba vagy Zágrábba, mint a szomszédos Bécsbe.

A kelet-európai vasfüggöny megszűnésével a nemzetek Európáját sajátosan értelmező szlovák nacionalisták ismét példaként kezdtek mutogatni Jugoszláviára, de már mint a föderalizmus csődjére. A cseh és szlovák egység hívei válaszképpen a Nyugat és az Egyesült Államok Ljubjana és Zágráb elszakadásával kapcsolatban tanúsított habozó magatartására hívták fel a figyelmet. Szlovénia példája marginálisan, Horvátország drámája pedig kézzelfogható intő példaul szolgált az elszakadás híveinek. A lakosság 18-20%-át jelentő szélsőségesek mindenesetre eléltak attól a még 1991 őszén fölmerült javaslattól, hogy Prága azonnal ismerje el Horvátországot és Szlovéniát. A Jugoszlávia területén létrejött államok elismerése az oly régóta várt posztkommunista európai példát testesítette meg a szlovák radikalizmus szemében. Az egységes Csehszlovákia hívei a bomlás láttán ugyan-

akkor pszichológiailag kedvező helyzetet véltek körvonalazódni egy, a múlt századi osztrák-magyar dualista államhoz hasonló politikai egység létrehozására.

A volt Jugoszláviában zajló események arra az analógiára hívták föl L'ubomír Lipták figyelmét, hogy számszerűleg kb. ugyanannyi magyar nemzetiségű él Szlovákiában, mint ahány szerb Horvátországban. Az 1991 decemberében a szlovák parlamentbe beterjesztett törvényjavaslat mindenestre a szlovákság jogaival egyenlő jogokat ígér a nemzeti kisebbségeknek, illetve etnikai csoportoknak (1. cikkely). Tévedés viszont azt hinni a pillanatnyi helyzetben, hogy ez területi autonómiát is jelentene az utóbbiak számára.

A jugoszláv szindróma - foglalja össze gondolatait a szerző - serkentőleg hat a cseh és szlovák probléma lényegi rendezésére, ugyanakkor fékként is működik a radikalizmus, az elhamarkodott lépések megtétele vonatkozásában.

Lipták, L'ubomír: La tragédie yougoslave et la politique slovaque. = La Nouvelle Alternative, 1992. 25. no. 30-31. p.

K. J.

Kisebbségi politika

Ultranaționalista győzelem Kolozsvárott

A romániai helyhatósági választások legnagyobb meglepetése volt az ultranaționalista Romániai Nemzeti Egységpárt (RNEP) győzelme az erdélyi fővárosban, Kolozsvárott (1992. február 23.).

Olyan jelölt állítása a választási kampányban, akinek megnyilatkozásaiból a város egynegyedét érintő kedvezőtlen sztereotípiák tűnnek elő, nem tette Kolozsvárt békés ellenpárjává a felzaklatott Marosvásárhelynek. A számos ponton (egyetem státusza, magyar iskolák visszaállítása, magyar konzulátus felállítása) kibontakozott magyar-román vita feldúlta a várost, és az ultranaționalisták megjelenése felfrissítette azt a gyakran eltorzított képet, miszerint Erdély az etnikai feszültségek melegágya.

Ha a RNEP programját tettekre váltja, az a veszély áll fenn, hogy a még nem túl jelentős interetnikai konfliktus kiterjed, s a sajtóvita kiszélesedik. Bármiféle kísérlet a Ceaușescu-rendszerrel azonosított homogenizáló politika megújítására, keserű vita tárgya lenne nemcsak a magyarság, hanem a kolozsvári Demokratikus Konvencióra (DK) szavazó románság körében is. Ha a nézeteltérések nem tisztázódnak, a visszatartott indulatok elszabadulnak, és ha más etnikai gyűlladéspontok is tápot kapnak, a keményvonalas nézetek képviselői kiszoríthatják azokat, akik elfogadható keretek között kívánják megoldani a konfliktusokat.

A kolozsvári eredmény mintha azt sugallná, hogy Erdély olyan Páris almája, amely nem etnikai és vallási sokszínűsége miatt kíváncsú, hanem pusztán birtoklása okán. A kolozsvári RNEP-et egy dologgal lehetséges visszatartani konfrontáló stratégiájától, nevezetesen ha saját, vágyott identitását hangsúlyozzák, és nem

úgy tekintenek rá, mint a marosvásárhelyi vatrás politika áttérjedésére. Nyílt titok, hogy azoknak a kolozsvári egyetemi oktatóknak nagy része, akik a RNEP-ot a háttérből irányítják, igencsak megelégtette a pártvezér Radu Ceantea autokratikus stílusát, akinek keményvonalas állításai nem mindig találnak tetszésre az ultranacionalisták körében sem. Vajon a RNEP siker-, illetve kudarcmérlegének nem az ultranacionalista tábor-e a nyelve?

A RNEP profi kampányt vívott Kolozsvárott, de az eredmény Petre Roman még 1990 elején kezdett stratégiájának köszönhető: a pártmédián keresztül szította az erdélyi nemzetiségi feszültséget, s ezáltal megbénította a többségben lévő ellenzéki pártokat egy olyan körzetben, ahol a Nemzeti Megmentés Pártja (NMP) egyébként gyengén szerepelt. Akárhogyis, a NMP azzal vigasztalódhat, hogy szavazatai elengedőnek bizonyultak az RNEP-nak a főirányt jelző demokraták legyőzéséhez.

A kolozsvári választás eredménye kétségkívül beárnyékolja a DK más városokbeli győzelmét. Arra kényszeríti a demokratákat, hogy dolgozzanak ki stratégiát a sovinizmus ellen, hiszen tényleges jelöltükkel (Litiu) és egyesített kapmánnal sem sikerült a RNEP offenzíváját visszaszorítaniuk. (Különösen fájdalmas Doina Cornea asszony veresége azokban a sajtóorgánumokban, amelyeket 1990-91-ben még a NMP-ja ellenőrzött, s ahol kétségkívül nagy népszerűsége tett szert.)

A posztkommunista Kelet-Európában egyetlen más ultranacionalista mozgalom sem tudott úgy győzni, mint a történelmileg és méreteit tekintve is jelentős Kolozsvárott. Az RNEP, jelenlegi sikerét valószínűleg etnikai politikájának könyveli el. Továbbra is kérdés, hogy győzni tudna-e egy ismeretlen és nehéz terepen, egy leromlott infrastruktúrájú és sok egyéb problémával is küzdő nagyvárosban?

Gallagher, Tom: Ultrationalists Take Charge of Transylvania's Capital. = RFE/RL Research Report, 1. vol. 1992. 13. no. 23-30. p.

K. J.

A nemzetiségek válsága és a politikai rendszer válsága Jugoszláviában

A tanulmány 1991 májusában íródott, tehát nagyjából az 1991 tavaszára kialakult helyzetet rögzíti. Abból indul ki, hogy Tito 1980-ban bekövetkezett halála óta nyilvánvalóvá vált a rendszer csődje. Az 1974-es alkotmány értelmében decentralizált hatalom destabilizálódott. Ez összefügg magával a decentralizációval, meg az öngazgatási rendszerrel. Az erőforrások elosztása körül folyó versenyben alakult ki a gazdasági nacionalizmus. A rendszer modernizációval törekedett a nemzetiségi kérdés megoldására. A fő módszer az iparosítás volt, de benne a presztizs-szempontok fontosabbak voltak a rentabilitásnál. A külföldi kölcsönökből finanszírozott modernizálás egyideig emelkedést biztosított, s ezért cserébe a társadalom elfogadta a rendszert. Köztársaságonként - persze - eltérőek voltak az eredmények. A kommunista pártot is decentralizálták, köztársasági pártokra. Az

eladósodás csak a válság tünete volt, nem az oka. Viszont a csökkenő gazdasági hatékonyság kiélezte a nacionalizmust.

Az ellentét először szlovén-szerb vonatkozásban került felszínre, de a horvátok is hamarosan a szlovének mellé álltak. Bírálták a szerb hegemonizmust, úgy érezték, a szerbek elnyomják őket. 1945-ben az akkori alkotmány szavatolta a nemzetiségi jogokat. A valóságban azonban mindegyik nemzetiség sértve érezte magát, a szerbek is, mert az internacionalizmus lehetetlenné tette nemzeti hőseik kultuszát. A helyzetet bonyolította, hogy a szerbeknek nem egészen kétharmada él csak a szerb köztársaság területén, miközben Szerbián belül ott volt a kosovói autonóm tartomány a maga túlnyomóan albán lakosságával. Az európai albánok mintegy 40%-a él Jugoszláviában. Az albán ellenállás miatt korlátozták a kosovói tartomány autonómiáját. Ez ellen elsősorban a szlovének tiltakoztak. 1989-ben önhatalmúlag kibővítették saját autonóm jogaikat.

Az ellentétek tehát alapvetően gazdasági okokkal magyarázhatóak. A fejlettebb észak-nyugati és az elmaradott dél-keleti területek kettősségéről van itt szó. A föderalizmus a kommunista központosítás ellen hatott. A szerb kommunisták Szerbia elnyomatását bírálták, s ezért országukban népszerűek voltak. Szlovéniában viszont felléptek a kommunistákkal szemben álló alternatívok, akik a demokráciát és a szlovén nemzeti jogokat hiányolták. A szlovén és a horvát párt konszenzust keresett a civil társadalommal. A folyamatban a horvátok mérsékeltebbeknek bizonyultak a szlovéneknél.

A szerző utal arra a különbségre, hogy történeti okoknál fogva a horvátoknál a nemzet az elsődleges, azután jön az állam, míg a szerbek esetében ez éppen fordítva van. (M.-P. Canapa itt elfeledkezik arról, hogy a horvátoknak 1918-ig megvolt a saját államuk!) A fellángoló vita során mindkét fél ellenségképet szerkesztett magának a másikról.

1989 decemberében a kommunista pártok mindegyik köztársaságban elfogadták a szabad parlamenti választások elvét. Az 1890-es választások eltérő eredményeket hoztak: Horvátországban és Szlovéniában az ellenzéki pártok szereztek meg a többséget, Szerbiában a magát szocialistának nevező utódpart. Minden köztársaságban sok párt alakult, ezek mind nemzetieknek deklarálták magukat. Horvátországban a demokratikus horvát közösség a szavazatok kétharmadát kapta meg. Macedóniában az újjáéledt belső macedón forradalmi szervezet csak relatív többséget kapott. Boszniában is a nemzeti alapon szervezkedő pártok nyerték meg a választásokat.

A szerző szerint (1991 májusában) Jugoszlávia fennmaradása volt a tét. Szlovénia deklarálta szuverenitását, utána Horvátország is, de vajon ez a teljes kiválás felé irányult-e, vagy csak taktikai lépés volt a nagyobb engedmények elérésére a központi hatalommal szemben - akkor még nem lehetett tudni. Ha Jugoszlávia fennmaradt volna, a problematikum éppen ez a központi hatalom szerepe lett volna. A szerző úgy látja, hogy a bonyolult nemzetiségi viszonyok miatt (a boszniai helyzetet külön részletezi) mégiscsak ez lett volna a legjobb keret a problémák megoldására. Az igazán fontos a demokratikus rend kivívása, a nacionalizmusok ezt csak gátolhatják. Az államhatalom a nem kommunista többségű köztársaságokban is a civil jogok ellen fordulhat, egy autoritárius megoldás felé. M.-P.

Canapa emlékeztet rá, hogy Horvátországban két volt kommunista miniszter is van a kormányban, akik ilyen megoldás mellett foglalhatnának állást.

Összegzően a szerző arra utal, hogy a válság mutatja, mennyire szükség van a demokráciára. Felveti egy szerb-horvát polgárháború lehetőségét, de csak mint az egyik, kevésbé valószínű fejleményt. Azóta az események ezen már messze túlhaladtak. A szerző szerint a jugoszláv hadsereg álláspontja kiszámíthatatlan. Azóta szintén tudjuk, hogy a szerb igények és a központosítás mellett foglalt állást. A nyugati hatalmak Jugoszlávia egységének a fenntartása mellett vannak, de ezt demokratikus, szabad berendezésű föderációnak vagy konföderációnak képzelik el. A Szovjetunió is aggódik a centrifugális tendenciák miatt.

P.-M. Canapa tanulmánya csak arról tanúskodik, milyen gyors változások mennek manapság végbe. Ő is az egység fenntartása melletti állásfoglalást érzékelteti. Manapság viszont a helyzet még bizonytalanabb, mint a tanulmány megírásának idején volt.

Canapa, Marie-Paule: Crise des nationalités et crise du système politique en Yougoslavie. = Revue d'Études Comparatives, 22. vol. 1991. 3. no. 81-107. p.

N. E.

Kisebbségi jog

Emberi jogok - vallás, egyházak - kisebbségek

A "Conscience et Liberté" a Nemzetközi Társaság a Vallásszabadság Védelméért (Association Internationale pour la Défense de la Liberté Religieuse) hivatalos lapja. A társaságot támogatja az ENSZ Konzultatív Bizottsága, az Európa Tanács, és az UNESCO. A lap 44. száma tematikus összeállítást ad közre az ENSZ-nek a vallásszabadság ügyében kifejtett munkásságáról. Nagy vonalakban idézi föl a 2. világháború óta megfogalmazott ajánlásokat, határozatokat. Legismertebb az a történelmi pillanat, amikor 1948 decemberében a Közgyűlés elfogadta az Egyetemes Emberi Jogok 18. cikkelyét, benne a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság jogát. Az általános emberi jogok érvényesítéséért folyó harcban a vallásszabadság ügyét a kisebbségek problémáiban is kompetens Albizottság a kisebbségek védelmében, s az őket sújtó diszkriminatív intézkedések ellen (Sous-Commission de la lutte contre les mesures discriminatoires et de la protection des minorités) elnevezésű szervezet vizsgálja. Vele párhuzamosan működik az Emberi Jogi Bizottság (Commission des droits de l'homme), mely ugyancsak folyamatosan "felügyeli" a vallásszabadság s a hozzá kapcsolódó jogok, voltaképpen minden emberi jog betartásának, illetve be-nem-tartásának gyakorlatát.

A Bizottság munkájában negyvenhárom tagállam vesz részt, s évente hat héten át ülésezik. 38. ülésszakuk határozati javaslata 1992. február 21-én született meg. Előkészítésében Magyarország is részt vett. Az ülés részletes anyagából örvende-

tes aktualitássá vált a különmegbízott, Almeida Ribeiro jelentésében hangsúlyozott, a hozzászólásokban is üdvözölt kelet-európai helyzet pozitív tendenciája.

Az Orosz Föderáció (Malginov) is késznek mutatkozik jogilag is garantálni a vallásszabadságot, illetve bekapcsolódni az intolerancia és diszkrimináció elleni nyilvános világkampányba.

Almeida Riberio - korábbi jelentéseihez hasonlóan - most is leszögezte, hogy elsősorban a helyzet tényleges feltárására törekszik, s nem bűnösök leleplezésére. Öröndetesnek tartja, hogy a kormányok többsége kész együttműködni vele. (Számszerint 25 országot illet a diszkrimináció vádja, ezeknek nagy részét kizárták a mindennemű vallás, illetve meggyőződés elleni intolerancia kiküszöbölésére hozott 1981-es Nyilatkozat alapján.) Szerinte a vallási türelem a szabad vallásválasztás tiltása (pl. Iszlám-országok), a nyílt színvallás kényszere (pl. Kína, Izrael), és másféle tanok hirdetésének akadályozása (pl. Görögország, Iszlám-országok) révén szenved még mindig csorbát.

A felszólalók közül pedagógiai szempontból ragadta meg a kérdést Fernandez, a Tanszabadság Fejlesztéséért működő Nemzetközi Szervezet képviselőjében. Kifejtette, hogy ahol az erkölcsi értékeket mintegy zárójelben említik meg, ahol a meggyőződést, főleg a vallásos meggyőződést elhanyagolható körülménynek tüntetik föl, ott kevés a remény arra, hogy a tolerancia, ez az alapvető emberi magatartás gyakorlattá váljék. A pedagógiának természetesen számolnia kell azzal, hogy a legtoleránsabb eszme vagy vallás is adott esetben ellenkező előjelet kaphat; javasolja éppen ezért szem előtt tartani az 'eszme', 'meggyőződés', 'vallás' és 'ideológia' közötti különbségeket egyrészt, s az ezeket hordozó, megtestesítő személyeket másrészt. Ha az iskolai atmoszféra elűt az otthonitól, a gyermek hajlamos lesz a relativizmusra, illetve a fundamentalista álláspontra. Nézeteit összegezve figyelmeztet, hogy a szélsőséges álláspontokat erősítő társadalmi csoportokkal kerülni kell az együttműködést.

A bizottság 1992/17. számú határozatából a legfontosabb momentum, hogy kötelezik az államokat, hozzanak meg minden olyan intézkedést, amellyel harcolni lehet az intolerancia ellen, és terjesszék a megértés, a tolerancia, az elfogadás szellemét a vallás és a meggyőződés szabadságának vonatkozásában, valamint hogy ebből a szempontból is vizsgálják felül az egyes állami szervezetek tevékenységét, konkrétan ezek dolgozóit: vajon munkájuk során mennyire veszik figyelembe a tolerancia elvét. Nyomatékosan kéri az eddig nem együttműködő kormányokat, hogy segítsék a különmegbízott munkáját a szétküldött kérdőív kitöltésével.

Az Emberi Jogi Albizottság (Sous-Commission de la lutte contre les mesures discriminatoires et de la protection de minorités) huszonhat szakértőből áll. Maga a Bizottság választja meg őket, s különböző államok polgáraiként a saját meggyőződésüket képviselik. 43. ülésszakuk 13. napirendi pontjával a vallás, illetve meggyőződés elleni diszkrimináció és intolerancia mindennemű formájának kiküszöbölésével kapcsolatos kérdést tűzték ki. Az Albizottság vitaindítójaul egyébként a korábban már említett Vidal d'Almeida

Ribeiro jelentései szolgáltak. Guissé, az Albizottság felelőse megállapította, hogy zűrzavar uralkodik a faji, illetve vallási diszkrimináció megítélésében, különösen azokban az országokban, ahol nagy létszámú immigráns él.

Eide (Norvégia) kijelentette, hogy a rasszizmus igenis megjelent Európában, hiszen nem lehet tisztán megkülönböztetni fajüldözést, vallási intoleranciát, idegengyűlöletet és más, kapcsolódó diszkriminációkat. Nem feltétlenül a "magasabbrendű fajta" hangoztatój ellen folyik ma a harc, hanem az egy kultúra védelmében, a különféle kultúrák jelenléte ellen fellépőkkel szemben. Természetesen nemcsak a nyugati társadalmakban mutatkozik meg ez a tendencia; különösen nyugtalanítóak a világnak azok a pontjai, ahol pl. a más vallásra térésért halálbüntetés jár (Mauritánia, Szudán, Szaúd-Arábia).

Az Emberi Jogok Nemzetközi Szövetségének nevében Chammari nyilatkozott az Iszlám-országokban respektált Sariával kapcsolatban. Tévedés azonosítani ezt a klasszikus muzulmán jogi művet a Koránnal. A Saria valóságos törvénykönyv, és alig van valami köze a valláshoz.

Az Albizottsági ülések során is kiemelt helyen emlékeztek meg az 1981 óta eltelt tíz év pozitív kelet-európai változásairól. Jelenleg az albán kormány is készül alkotmányba iktatni és garantálni a vallásszabadságot.

Lack, a Zsidó Világkongresszus, illetve a Zsidó Szervezetek Koordinációs Bizottsága részéről elemezte a volt szovjetunóbeli zsidóság helyzetét. Korábban hivatalosan nemzetiségként kezelték őket, mégpedig függetlenül attól, hogy etnikai vagy vallási kisebbségnek tekintették-e magukat. Az új, 1990 őszén a lelkiismereti szabadságról, a vallási szervezetek szabadságáról és a meggyőződésről hozott törvények megfelelnek a nemzetközi normáknak, ugyanakkor a demokratizálódási folyamatot nyit anti-szemita, vallási-etnikai gyűlölködés kíséri.

Az Albizottság határozatában ajánlással fordult az Emberi Jogok Bizottságához, hogy egyeztessék újra a konzultatív szervezetek törvényalkotó munkáját a jelentésekből kitűnő valós helyzettel.

Az Emberi Jogok Bizottsága (Comité des droits de l'homme) előtt rendszeresen számot adnak az emberi és polgári jogok alkalmazása terén kifejtett tevékenységükről mindazon országok illetékesei, amelyek tagjai az ún. Egyezménynek (ez tulajdonképpen az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata továbbfejlesztett, finomított változata; 1976 óta 111 állam írta alá).

A Bizottságnak 18 magas erkölcsiségű, az emberi jogokban járatos tagja van. Bár munkájuk során közvetlenül nem saját országukat képviselik, megemlítjük, hogy 1991 januárjában Fodor Jánost (Magyarország) a bizottság tagjai közé választották.

Az Egyezményt aláíró egyik tagországnak, Szudánnak a vallásszabadság gyakorlatában benyújtott jelentését 1991 júliusában vitatta meg a Bizottság. Az ország újonnan alkalmazott büntetőtörvénye szerint halálbüntetés jár a muzulmán hit elhagyásának kinyilvánított eseteiben. A Bizottság előtt már ismeretessé vált, hogy az Iszlám-országok egy része önkényesen visszaállította, és kizárólagosan gyakorolja saját jogrendjét, ami - az adott esetben is - nyilvánvalóan eltér az egyetemes emberi jogoktól. A muzulmán ember másként vélekedik megkövezésről, csonkolásról, keresztrefeszítésről stb., mint egyéb kultúrák neveltjei. A nyilván-

nos meghallgatás során a szudáni képviselő szépítés nélkül elismerte az aposztá-
ziáért járó halálbüntetés gyakorlatát, sőt, az Iszlám progresszív jellegéről be-
szélt. A Bizottság néhány tagja ebben egyetértett vele, de valamennyien java-
solták az Egyezmény újratanulmányozását Szudán számára. Végül a Bizottság-
ban az is fölmerült, nem kellene-e az Egyezményben foglaltakat módosítani az
Iszlámra való tekintettel.

L'ONU et la liberté religieuse. Dossier. = Conscience et Liberté, 1992. 44. no. 1-99. p.

K. J.

A cigányság jogi helyzete

A cigány népcsoportok helyzetének sajátos volta a velük kapcsolatos hazai
(szlovén) és nemzetközi jogi rendezésekből is kiviláglik.

A két világháború között csak a "tipikus" nemzeti kisebbségeket ismerték el
kollektív jogokkal rendelkező alanyként, a cigányságot nem.

A 2. világháború után a nemzeti kisebbségek védelme az általános emberi jogok
védelmének keretében fejlődött tovább. A hátrányos megkülönböztetések meg-
szüntetése, az emberi jogok nemzetközi szintű védelme és az e jogok megvalósu-
lása feletti nemzetközi felügyelet a 2. világháború utáni időszakban fokozatosan
megváltoztatta az egyén és az állam viszonyát.

Ebben a megváltozott helyzetben a cigányok szempontjából két fontos jogalko-
tói irányzat bontakozott ki. Mindkettő jelentős feladatot ró azokra az országokra,
amelyekben cigányok élnek.

Az egyik a faji, nemzetiségi vagy etnikai alapon történő hátrányos megkülönbö-
ztetés szigorú és következetes tilalma, amit a népirtás büntetnének megelőzéséről
és megtorlásáról szóló konvenció, valamint a mindenfajta faji megkülönböztetés
felszámolásáról szóló nemzetközi konvenció mond ki. Ezek az okmányok a cigá-
nyok - mint eltérő etnikai sajátosságokkal rendelkező népcsoport - számára is
védelmet biztosítanak.

A másik pedig az emberi jogok legmesszebbmenő, fajtól, nemtől, nyelvtől,
vallástól és származástól független tisztelete.

Az emberi jogok pontos meghatározását minden olyan nemzetközi okmány
tartalmazza, amely a jogi védelemről szól. Az ENSZ és szakirányú szervezetei
(legfőként az UNESCO) által kibocsátott dokumentumokban megfogalmazódott
annak szükségessége is, hogy szűnjenek meg az előítéletek és teremdjének meg
a feltételek a különböző fajokhoz, nemzetiségi, etnikai és nyelvi csoportokhoz
tartozó emberek együttéléséhez. Az előítéletek felszámolásával kapcsolatban az
egyes országok feladata az, hogy a kisebbségkutatás ösztönzésével segítsék elő
az előítéletek gyökereinek felkutatását, a tudományos eredmények közzétételével
pedig felszámolásukat a közvéleményben. Sajnálatos módon a valódi változások

hoz szükséges gazdasági feltételek megteremtése körül lényeges nézeteltérések vannak az érdekelt felek között.

Klopčič, Vera Pravni položaj Romov. = Raprave in gradivo 1991. 25. 64-71. p.

Gy. M.

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Néhány gondolat az 1868-as nemzetiségi törvényről

A törökök kiűzését követően a történeti Magyarországon a magyarság az összlakosságnak mintegy 45 százalékát tette ki, s a rákövetkező évtizedek közel 2,5 milliónyi idegen betelepültje pedig 30 százaléknyra süllyesztette a magyarság arányát az országban.

Az 1850-ből és 1880-ból közölt nemzetiségi statisztika összevetése viszont már azt mutatja, hogy a két mérés között eltelt harminc esztendőben csupán a magyarok és a német nemzetiségűek aránya emelkedett.

Györe úgy látja: "Nemzetiségenként szemlélve a fenti statisztikákat, kitűnik, hogy egyikük számaránya sem közelíti meg a magyarokét. Emellett nagy részük a török uralom megszűntét követően telepedett az országba, és így a magyarok szemében vendégnek számított."

Az "uralkodó" nemzet és a nemzetiségek korántsem kiegyensúlyozott viszonyát a kiegyezést megelőző társadalmi és politikai viták, küzdelmek világították meg mindenekelőtt.

A problémakör fontosságát látva a nemzetgyűlés külön bizottságot hozott létre, amely nem sokkal később dolgovégezetlenül feloszlott. A folytatásra öt évvel később, 1866-ban került sor. Ekkor már a kollektív jogok biztosítása, a területi és kulturális autonómia, az anyanyelvű közigazgatás, saját politikai intézmények létesítése és az állam központi szerveiben való arányos részvétel kérdése szerepelt a terítéken.

A poroszoktól elszenvedett vereség azonban mind jobban a dualizmus irányába kényszerítette az osztrákokat, következésképpen háttérbe szorult a nemzetiségi polémia. Hiába figyelmeztetett a liberális áramlat: a személyi szabadságjogok, a lelkiismereti szabadság és a tolerancia garantálására - tiszteletben tartására nem kerített sort a kormányzat. (Mindamellett maguk a liberálisok is idejét veszített, feudális maradványnak minősítették a nemzetiségek fent felsorolt követeléseit.)

Ilyen körülmények között mondotta ki 1867-ben a nemzetiségi albizottság, hogy "a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok, németek egyenjogú országos nemzetnek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv tekintetében a politikai egyenjogúság az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítatik." Mai szóhasználatnál úgy is fogalmazhatunk, hogy az unitarista államberendezést a föderalista viszonyok megteremtésével szándékoztak felcserélni. Igen plasztikusan fogalmazta meg az eluta-

sításba torkolló lényegét a kor egyik vezető publicistája, Kecskeméthy Aurél, aki szerint az "Ausztriával, az uralkodó házával kibékülésünk ára nem olyan nagy, mint amilyent a nemzetiségek követelnek, az ügyetlen forradalmáraink megadni készen lennének."

Elutasították a korabeli honatyák Eötvös József közbülső javaslatát is, azt az elképzelést, amely nem említette a magyarság egységes politikai nemzet-fogalmát, ám helyette lehetőséget nyújtott volna a kisebbségek politikai megerősödésére a megyei keretek között, és minden fórumon, igazgatási szinten a többségi elvet tette volna uralkodóvá.

A tervezetben foglaltakat a magyarok túl soknak, a nemzetiségek viszont nagyon kevésnek találták. Ehelyett az egységes magyar politikai nemzet Deák Ferenc javasolta koncepciója került a törvény tengelyébe. Ily módon a "nemzetiségek beleegyezése nélkül és a magyar politikai körökben és a közvéleményben kialakult megosztottság mellett jött létre a kisebbségek státusának hosszú távú rendezését célzó törvény". Végso szövegéből két igen fajsúlyos kitétel maradt el: nem lett belőle alaptörvény, továbbá nem hozták létre a törvény végrehajtását ellenőrző és biztosító mechanizmust.

A törvény a hivatalos nyelvhasználat gyakorlatára helyezte a hangsúlyt. Lehetővé tette, hogy a magyar királyság bármely állampolgára szabadon használhassa anyanyelvét községi, törvényhatósági és egyházi gyűlekezetekben. Viszont korlátozta ezt a jogot a középső igazgatási szinten azzal a meghagyással, hogy itt lehetőség nyílik a párhuzamos nyelvhasználatra. Az ennél magasabb igazgatási szinten a törvény már csak a magyar nyelv használatát engedélyezte.

Az oktatás és a művelődés területén a törvény megengedte, sőt, előírta a nemzetiség anyanyelvének használatát (1869-ben 6755 iskola kizárólag nemzeti-ségi nyelveken, 5818 pedig magyar nyelven oktatott, ami egyébként megfelelt a nemzetiségek számarányának).

A szerző befejezésül az Eötvös-féle nemzetiségi koncepcióval, az azt elutasítók feltételezett indokaival, az állam és a nemzet fogalmának meghatározásával foglalkozik, kiemelve (és erre statisztikai adatokat sorakoztat fel), hogy "a magyar állam nem hajtotta végre a törvényben magára vállalt kötelezettségek nagyobbik részét, de nem is gátolta mindazokat a tevékenységeket, amelyek a nemzetiségek a törvénnyel összhangban nemzeti öntudatuk és kultúrájuk fejlesztése vagy gazdasági felemelkedésük érdekében kifejtettek".

A liberális szellemben fogant, a maga korában haladó felfogású okmány, véli Győre Zoltán, máig érvényes üzenetét csak nemzetközi szinten lehet érvényesíteni.

Győre Zoltán: 1868: XLIV. törvénycikk - egy korai próbálkozás a nemzetiségi kérdés törvényes rendezésére. = Létünk, 22. évf. 1992. 4-5. sz. 239-254. p.

Cs. A.

A szerbek egyházi és iskolai önállósága a klegyezés utáni Magyarországon

Magyarországon 1868-ban (Horvát- és Szlavonországot is számolva) a nem magyar nemzetiségűek száma valamivel meghaladta az 50 százalékot. Az ugyanabban az esztendőben elfogadott és deklarált ún. nemzetiségi törvény, noha egy évvel korábban a nemzetiségek közös kisebbségi javaslata föderációs autonómiát kezdeményezett, kimondotta, hogy Magyarország "egységes nemzeti állam", s lakói az "egységes politikai nemzet" tagjai, tekintet nélkül arra, hogy magyar, román, szerb, szlovák stb. anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek-e. Azaz a törvény a nemzetiségeket nem ismeri el államalkotó nemzetnek, de liberálisan kihirdeti a nemzetiségek polgári egyenjogúságát, utat enged a szabad nyelvhasználatuknak az alsófokú közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, az alsó- és középfokú oktatásban, garantálja továbbá egyletalapítási jogukat, egyházi s benne iskolai és művelődési autonómiájukat.

Szintén 1868-ban, a népiskolai törvény már kimondja az általános elemi iskolai tankötelezettséget a lakosság anyanyelvén történő oktatással. Többek között rendelkezik a felekezeti iskolák állami felügyeletéről, megszabva a kötelező tantárgyakat, bizonyos mértékben a tanmenetet, a módszereket és tananyagokat is.

Huszonhat évvel később (1894-ben) némiképpen "megnyírbálták" az egyház házasságkötési és anyakönyveztetési monopóliumát is - kötelezővé téve mindezek polgári úton történő intézését is.

A szerző kitérőt tesz a görögkeleti vallásúak jogait szabályozó törvényre, amely már a nemzetiségi törvény előtt megszületett. Ez a törvény a szerb és a román görögkeleti egyháznak önkormányzati jogokat biztosít, miközben fenntartja az uralkodó felügyeleti fennhatóságát. A szerb egyházi és iskolai alapok ügyében ezért 1868. augusztus 10-én külön rendelet jelent meg, amely továbbra is teljes hatalmat biztosít a szerb ortodox egyháznak és a patriarchának nem csak egyházi ügyekben, de a szerb iskolák, az iskolákat pénzzel ellátó zárdajavak és a szerb nemzeti alapok irányítása-kezelése tekintetében is.

A szerb iskolákkal foglalkozó tétel szerint minden 7-12 éves gyermek iskolaköteles és minden községnek iskolát kell nyitnia, illetve tanítót kell tartania, ha az iskolaköteles gyermekek száma eléri az ötvenet. Az országos átlag alapján minden tanítóra száz gyermeket lehetett bízni, a tanítónak tantermet és lakást kötelezően adott a település.

A szerb népiskolákban természetesen a szerb nyelv volt az oktatás nyelve, és csak jóváhagyott tankönyveket lehetett bennük használni.

A tanulmány ezt követően felsorolja az előírt tantárgyakat, majd az igazgatás kérdésével foglalkozik. Ismereteket szerezhethünk belőle a zárdajavak és a szerb nemzeti alapok kezeléséről, ezen belül a karlócai metropolita közvetlen gondnoksága alá tartozó két szerb alapról.

A továbbiakban megtudjuk, hogy a Magyarországon élő szerbek (beleértve a horvátországi és szlavóniai szerbséget is) autonómiája fölött a 25 egyházi és 50 világi személyből álló görögkeleti szerb egyházi kongresszus őrködött.

A három évre szóló képviselői mandátum megszerzését hatalmas politikai küzdelmek előzték meg. A választásokba beleszólt az egyház, bele a politikai pártok és nem utolsósorban a mindenkor magyar kormány és az uralkodó.

Az alapszabály szerint a rendszeren hat hétig üléselő egyházi kongresszust minden harmadik évben meg kellett tartani, de szükség esetén rendkívüli kongresszust is össze lehetett hívni. A karlócai érsek elnöklésével összeülő kongresszust a tagok abszolút többségének jelenléte tette határozatképesé. Az egyházi kérdések mellett ez a kongresszus hozta meg a hitfelekezeti alsóbb és felsőbb rendű iskolák és tanintézetek szervezésére vonatkozó szabályokat, sőt az állam-törvények keretein belül magát a tanrendszert is.

Ugyancsak a kongresszus hatáskörébe tartozott az alapok és alapítványok felügyeletére vonatkozó szabályzatok, az egyházi és művelődési célokra fordítandó költségek előirányzatainak megállapítása. Ez utóbbit ellenőrzésre minden esetben fel kellett terjeszteni a magyar kormány elnökének.

Csehák végezetül bemutatja a 9 tagú választmány tevékenységét, majd megjegyzi, hogy a szerb egyházi és nemzetiségi ügyek 1877. április 17-ig három tárcához: a vallás- és közoktatási minisztériumhoz, a belügyminisztériumhoz és a miniszterelnökséghez, ettől az időponttól kezdve pedig csak a miniszterelnökséghez tartoztak.

Csehák Kálmán: A szerb nemzeti egyházi és iskolai autonómia a dualizmus kori Magyarországon a dokumentumok tükrében. = Létünk, 22. évf. 1992. 4-5. sz. 229-238. p.

Cs. A.

A magyarországi zsidók bevándorlásának negyedik korszaka

A tanulmány szerzője szerint a törökök kiűzését követő periódus a legfontosabb a magyar zsidóság későbbi sorsa szempontjából. Eleve elveti azt a történetírásunkban napjainkban is kísértő századfordulós-liberális felfogást, amely "a történeti kontinuitásra helyezi a hangsúlyt, és a modern együttélés problémáit . . . alapjaiban a magyar honfoglalásra vezeti vissza". Ilyen például a kazár zsidók mítosza. (Idehaza legutóbb Arthur Koestler A tizenharmadik törzs c. két éve kiadott kötetében bukkanhattunk rá.)

Varga a fontosság szempontjából elhanyagolhatónak tartja a történelmi szakirodalomnak azt az - adatokkal egyébként megtámogatott - állítását is, hogy a 18. századot megelőzően három "komoly" hazai zsidó korszak lett volna.

A szíriai és kisázsiai zsidók 3-4. századi megtelepedése a Kárpát-medencében átmenetinek bizonyult, akárcsak a 11. századi dél-németországi bevándorlóké is, hiszen ők először Nagy Lajos idején, majd Mohácsot követően véglegesen kiszakadtak az ország kereteiből. "A harmadik korszak egybeesett a török hódoltság korával, s annak megszűnésével le is zárult."

A törököktől való végleges megszabadulás ténye, az elnéptelenedett területek sokasága részben tudatosan szervezett, részben spontán betelepedési lehetőséget kínált a zsidóságnak.

A korszak megismeréséhez jó, de csak kellő kritikával kezelhető alapot adnak az 1700-as években többször megismételt zsidó összeírások. Az óvatosság azért nem árt, mert e műveletek legfőbb célja a zsidóság megadóztatása volt, s ezért az összeírók tolla esetenként "felfelé hordott".

A dolgozat legelőbbben Acsády Ignác jeles történésznek a millennium évében publikált, századunk 60-as éveiben pedig Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor által korrigált 1735-ös összeírás adatait teszi vizsgálódása tárgyává. Az első két táblázata az (Erdély és Horvátország kivételével) vármegyéenként tartalmazza az ott élő zsidók számát, a családfők nevét, a családoknál élő szolgálók és tanítók számát, az állatállomány nagyságát, a régi és az új földesurak nevét, a nekik fizetett taxákat, valamint a családfők foglalkozását. Ezek az adatok segítenek a bevándorlási irányok meghatározásánál, valamint a határmenti megtelepedések arányának növekedését illető vélekedések megerősítésében. (Mindkét esetben Marton Ernő 1941-ben Kolozsvárott közzétett hipotézisei igazolódtak be.)

Az 1746-48-ban keletkezett országos összeírásból már az is kiderült, hogy a nagyjából változatlan létszámú (12 ezres) zsidóság legalább háromnegyede a határmenti, illetve -közeli megyékben él. Még lényegesebb az, hogy a határmenti letelepedés földrajzilag is jól elkülöníthető északkeleti (lengyelországi, galíciai) és a nyugati (morvaországi) eredetet mutat ki.

Varga a fentiekhez sietve hozzáteszi, hogy a szóban forgó korszak további tagolódásáról, főleg ami a kiegyezés utáni időpontokat és a bevándorlás nagyságát illeti, Kovács Alajos 1922-es tanulmányától kezdve, a már említett Marton Ernőn keresztül egészen napjainkig (Szász Györgyig, Csoóri Sándorig) ér a vita.

A tanulmány harmadik táblázata az ország össz- és zsidó lakosságának 1735 és 1910 közötti népszaporulatát tünteti föl. A vizsgált időszakban a zsidóság számaránya a kezdeti 0,7 százalékról kerekén 5 százalékra szökkent. Kiemelkedően nagy gyarapodás 1735 és 1869 között regisztrálható (0,7-ről 4,6 százalékra). Az adatok mindenesetre cáfolni látszanak Szász és Csoóri ezzel ellentétes fellevéseit.

A negyedik táblázat a zsidó népesség számának alakulását kíséri figyelemmel a kiemelt határmenti megyékben (Máramaros, Abaúj-Torna, Árva, Pozsony stb.) 1735 és 1850 között.

Az ötödik táblázat ugyanezen a területen a zsidók 1735 és 1869 között feltételezett természetesen és tényleges népszaporulatának különbségét vonja vizsgálódásai körébe.

A szerző, miután részletesen ismerteti az említett korszakon belüli periódusokat, kiemeli, hogy a magyar történelem legnagyobb zsidó bevándorlási hulláma 1846 és 1850 között zajlott le. Ennek oka azonban nem az, amit Kovács Alajos feltételezett, tehát nem a szabadságharc leverése utáni idegen-beáramlás, hanem sokkal inkább a lengyel nemesi felkelés, mindenekelőtt a galíciai parasztlázadás.

Varga kitér a zsidóság dualizmuskori kivándorlására, az ezzel párhuzamos belső migrációra, s külön hangsúlyt helyez a természetes népszaporulatra, amely

szerint míg 1871-1880 között a zsidó családokban születettek száma kétszerese volt az országos átlagnak, addig 1910-1913-ra kiegyenlítődött ez az arány. E szaporodás elsődleges magyarázatát a morvaországi (nyugati) bevándorlóknál jóval kevésbé polgárosodott galíciaiak (keletiek) magas születési rátája adja. Míg a nyugatiak "szinte 'importálták' a morvaországi társadalmi-gazdasági viszonyokat Magyarországra . . . , addig a galíciai zsidóság . . . kimondottan középkoribb réteget képviselt". Az utóbbiaknak éppen ezért nehezebb volt az integráció, és kevesebb lehetőségük nyílt a belső migrációra is. A különbség a társadalmi élet egyéb területén ugyancsak megmutatkozott: "A neológia, a vallásos haladás fáklyavivői úgyszólván kizárólag a morva-cseh származású zsidók voltak, az ortodox felfogás hírdetői pedig a lengyel . . . származásúak."

Varga László szerint "amíg a felvilágosult abszolutizmus a gazdasági és a társadalmi modernizáció elválaszthatatlanságának ígéretét hordozta magában, addig a betelepült és fokozatosan - éppen a német identitás által - meggyökeredző zsidóságban fel sem merülhetett a magyar nemzeti identitás bármiféle gondolata. Abban a pillanatban azonban, amikor a Habsburg-pártiság és tágabban a 'német-ség' szembekerül a zsidóság - vagy legalábbis annak meghatározó része - által képviselt polgárosodással, sőt a magyar nemesség válik ennek egyre inkább hordozójává, ez a polgárosodott zsidó elem új választás, új alternatíva előtt találja magát."

Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. = Századok, 126. évf. 1992. 1. sz. 59-79. p.

Cs. A.

"Erdélyi szász", "magyarországi német", "dunamenti sváb"? A délkelet-európai németek identitás-problematikájáról

A történelmi Magyarországon élt, ma is ott élő vagy onnan elűzött délkelet-európai német etnikai csoportok, illetve etnicitásukat vesztett utódaiak identitáshelyzetét vizsgálva az identitásalakító tényezők egész rendszerét, komplexumát kell számításba venni (kisebbségi öninterpretáció, kívülről kapott meghatározás, szinkron és diakron szemlélet kettőssége a kulturális, szociális, vallási és etnikai meghatározások összefonódásai vagy kereszteződései). A zavartalan, békés fejlődési szakaszok közben az elemek és relációk egyensúlya, valamilyen amalgámja érvényesül, viszont a politikai földcsuszamlások, történelmi katasztrófák nyomán ez az egyensúly megbomlik, törésekhez vezet az elemek rendszerén belül, anómális identitást hoz létre.

Az identitásalakító elemek sokféleségét, bonyolult kapcsolódásukat egyébként jól szemléltetik a különböző etnikai csoportok történeti vagy szakirodalmi eredetű megnevezéseiben tettenérhető ténybeli tévedések és egyszerűsítések. Ilyen félrevezető fogalom pl. az "erdélyi szászok" elnevezés, holott ők etnikailag egyáltalán nem szászok, mint ahogy a magyarországi "sváboknak" is csak töredékrésze jött

Svábföldről. Gondot okozhat a földrajzi hely feltüntetése is (pl. a Habsburg-Monarchia, illetve Nagy-Magyarország megszűnését követően nyert teret a "dunametni svábok", a Donauschwaben a "németmagyarok" helyett).

A következőkben a 18. századi betelepedésű németek identitástípusairól lesz szó, akik a török kiűzése után több hullámban és szervezeten Németország különböző vidékeiről jöttek. Ezek a verbuvált családok falusi agrárközösségeket hoztak létre (kézműves egyedeiknek is földművelő tevékenységre kellett váltaniuk) az elnéptelenedett és elvadult területek mezőgazdasági reaktiválása végett. A letelepítésben másféle népcsoportokkal, köztük magyarokkal együtt vettek részt, vagyis nem teljesen üres környezetben, hanem félig-meddig fennmaradt infrastruktúrához illeszkedve kellett meghonosodniuk, csoportjaikon belül formálódniuk és a tágabb környezetben akklimatizálódniuk. A meggyökeresedés a becsületes munka, a tisztesség erkölcsi jegyében a faluközösség színterén ment végbe. A befogadó környezettől legfeljebb szociális, vallási jellemzők mentén különböztek; az etnikai, nyelvi sajátosság nem volt elkülönítő tényező abban, hogy betagozódjanak a régió munkamegosztásába és árucseréjébe. Közösségi kultúrájuk is sokat átvész másoktól, illetve ad át másoknak; a más nyelvű, más arcú szomszédokkal kölcsönös megbecsülés viszonya fűzi őket össze. A letelepedés utáni második-harmadik nemzedék számára a származási haza már nem létezik: hazájuk Magyarország lett. A századokkal korábbi és a városbeli néptársaik megjelölésére használt "németmagyar" hamarosan őket is jelölni kezdi. (A kutatás még tartozik a névtszármazás menetének feltárásával.)

A harmónikus honosodás, az egyensúlyi identitás állapotát a vidékre is áttérjedő iparosítás folyamatai kezdték zavarni, majd politikai megrázkódtatások és határváltozások bolygatták meg. A gazdasági válságjelenségekkel és a nemzeti demagógiákkal stb. együtt a 20. század kezdetén a "németmagyarokat" is elérték az ébredési mozgalmak. Ezeket később a náci nép-német mítoszideológiája fogta vitorlájába. A német birodalmi propaganda karolta fel a R. Siegertől és H. Rüdigertől származó "dunamenti sváb" névkategóriát is: ez ui. a náci geopolitikai számításoknak Délkelet-Európa egészére nézve összefoglalóan nagyon megfelelt. (Inkább, mint R. F. Kaindl "kárpat-német" javaslata a Monarchia utáni Kelet-Közép-Európa német kisebbségi csoportjainak együttes aposztrofálásaként.)

Az újféle "dunai sváb" identitás hazug, történelmietlen mítosztartalmakra épült: a szűzföldön szerepet nyert "új törzs" pionír munkájának hősi motívumaira, a népi-német civilizációs küldetésére, tisztán őrzött, ősgyökerű erényeire. A heroikus és misztikus torzítás gyökereiben mért csapást az etnikum identitására, mert demagóg módon visszakötötte az anyaországhoz, pedig a befogadó környezettől durván elszakította, hogy egy hódító-gyarmatosító aspiráció eszközüvé tegye.

A volksbundista kampányt 1945 után, ártatlanul is, a magyarországi német népcsoportoknak szinte az egésze megszenvedte. A katasztrófa tulajdonképpen oda vetette vissza őket, ahol a betelepedésük pillanatában voltak: a tulajdon és támasz nélküli kezdetekhez, azzal a különbséggel, hogy esélye sem volt a közösség és az előmenetel újraszerveződésének. Az ittmaradtak számára az etnicitás és a nyelv bűnös teher lett, amiről jobb hallgatni. A kitelepítettek, tulajdonképpen

gyökereikről leszakadva, az ellenkező végre voltak kárhozthatva: makacsul kitar-
tani a mítoszideológia mellett.

A tabuk csak az erősebb-gyengébb olvadások közben kezdtek fogyni, bár
a rekultiváció adódó lehetőségeit gyakran közöny kísérte, sőt ezek tudatos elvetése
is. A magyarországi németek többsége ma nem tudja vagy nem kívánja már
meghatározni magát sajátos csoportként. Igaz, mivel kívülről változatlanul meghú-
zák körük a határt, a beolvadás sem akadálytalan. A kisebbik rész még vagy újra
vonzódik hagyományaihoz, de bizonytalan benne, hogy igazán merje-e őket vál-
lalni. A magyarországi német etnicitás diffúz formái között helyet kap mégis ez az
óvatos ragaszkodás (egyes családok, olykor falvak közössége még összetart), s
az identitás a klasszikus "németmagyar" típushoz van visszatérőben, de egyelőre
legalábbis csak "magyarországi német" (Ungarndeutsch) formában.

Összefoglaló tipológiai táblázat

A-csoport: hagyományörző "hungarus" ("németmagyar") típus, tudatos kettős
identitással; konglomerációs változat

B-csoport: hagyományörző "népi" (pl. "dunamenti sváb") típus, szegregációs,
disszimiláns identitással

C-csoport: részlegesen hagyományörző, félig asszimilált típus, a kettős meg-
határozottságú identitás tudata nélkül; konglomerációs változat

D-csoport: hagyománymegszüntető típus, német ("sváb") családi gyökerű
magyar

*Seewann, Gerhard: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschturns in Südosteuropa. = Mind-
erheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Mi-
nority Question in Historical Perspective 1900-1990. (Dubrovnik, 1991.) München,
1992. 140-155. p.*

K. S.

Az erdélyi szász identitás történelmi változása

Európa tradicionális, koraközépkori-középkori eredetű kisebbségi-regionális
képződményeire (Katalónia, Elzász, Morvaország stb.) általában jellemző a nem-
zettéválás előtti szinten megállt, illetve ezen a fejlődési szinten fennmaradt kultu-
rális-etnikai különösség (külső szemlélő szemében olykor egyfajta kuriozitás),
amelynek öröksége, gazdagon kifomálódott plurális hagyománya gyakran a 20.
századig élő és éltető volt.

Különösen erőteljes ez a pluralitás az óbajor délkeleteurópai kolonizáció -
eredetileg földművelő közösségi szervezetekre épült, hatalmi központok és egyéb
vonzáspontok nélkül fejlődött - régióiban. Ezek sorába tartozik a később "szász"
összefoglaló névvel illetett németek erdélyi "Királyföldje" is. A hozzá hasonló
etnikai-kulturális övezetek egyike-másika, mint pl. Svájc, Belgium, az etnikum

főltti regionális sajátosságok és a régióhoz való közös tartozás alapján a saját nemzeti koncepcióig és államiságig is eljutott. Másutt, és a legtöbb esetben ez a nemzeti-államisági láncszem ugyan hiányzik, a kétféle típusnak mégis alapvető közös jegyei vannak. Ezek az alábbiak:

- a viszonylag jól átfogható-áttekinthető mikro-tájéegységi tér,
- a sajátyszerű, önmagában elhatárolható történetiség,
- a peremszerű vagy köztes helyzet a nagyobb, markánsan politikai-nemzeti erőcentrumok mentén, illetve között (mégpedig "szabályosabb" strukturáiba nem illeszthetően, függés esetén is erős társadalmi-kulturális rétegződés és sokszínűség (nyelv, szokások, vallás stb.) a csoportok és egyének határozott regionális azonosságtudatával és összetartozásigényével.

A felsorolt jegyek alapján valamennyiükre átfogóan érvényesíthető a multikulturális köztes-régió ("multikulturelle Regionen des Übergangs") minősítés, és ennek folytán ezek a régiók rendkívül bőséges történeti adatanyagot kínálnak az etnicitás, a nemzet, a nemzetiség mibenlétének teljesebb megértéséhez, különösképpen a csoportidentitástól a nemzetfejlődésig vagy éppen a nacionalizmusokig vezető út mélyebb pszichoszociális megismeréséhez.

Az elemzés a továbbiakban megpróbálkozik az erdélyi szászok identitásfejlődésének történeti áttekintésével. Ehhez főltttébb kevés történeti dokumentum, és irodalomtörténeti anyag állt rendelkezésére. Az áttekintés főbb stációi: az erdélyi királyföldi csoporttudat kialakulása kezdetben kívülről jött "elismeréstől" ösztönözve; 1948/49 után kibontakozott etnikai öntudat; ennek a 20. század elejétől bekövetkezett frusztrált változata (vilmosi Németország, Harmadik Birodalom) egészen a sovén irányú eltorzulásig; az identitás 1945 utáni fokozatos lepusztulása.

Zach, Krista: "Wir wohnten auf dem Königsboden . . ." - Identitätsbildung bei den Siebenbürger Sachsen im historischen Wandel. = Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: "The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990" (Dubrovnik, 1991). - München, 1992. 115-137. p. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas. Band 27.)

K. S.

Az egyesített román fejedelemség politikai nézetei

A szerző előadása tavaly márciusban hangzott el Pécsen, az Uralkodó eszmék a Balkánon c. kollokviumon. A folyóiratnak szerkesztett változat legelején Borsik Kálmán kifejti: "Nem szükséges napjainkban különösebb jóstehetség annak érzékeltetéséhez, hogy mindaz, ami Közép-Dél-Kelet- és Kelet-Európában 1989 után történt vagy minden valószínűség szerint a közeljövőben be fog következni (. . .), a kölcsönös sérelmek, fenntartások, gyanakvások és előítéletek felerősödéséhez, az eszmei tisztázódás, a reális önértékelés és végső soron a hiteles (nemzeti) önkép kialakításának további előmozdításához vezet majd."

Itt szerzőnk a hiteles nemzeti önkép, a "történelmi ismétléskényszer" eloszlátásához próbál néhány gondolattal hozzájárulni.

Bevezetőül I. C. Bratianunak, a havasalföldi Liberális Párt egyik vezetőjének, a későbbi sikeres politikusnak a közös (román) fejedelemségre frissen megválasztott A. I. Cuzához intézett 1859-es emlékiratából idéz. Bratianu a majdani román burzsoáziáról szólva hangsúlyozza: "Noha a nagykereskedők között sok idegen található, ám minthogy mindannyian a mi nemzeti Egyházunkhoz tartoznak, és valamennyien a törököknek alávetett országokból érkeztek, Románia valódi ígéretföldje volt számukra; itt gazdagodtak meg s itt emelkedtek a szabad emberek státusába, itt lettek szabadabb és nagylelkűbb hazára, amelynek felvirágoztatása éppúgy érdekük, mint a miénk, született románoké."

Egy másik, román politikát minősítő vélemény négy évvel későbbi. Egy török szolgálatba szegődött lengyel nemből való, aki egy lengyel-román fegyveres incidens kapcsán a minden más nemzetiséget letipró román nemzeti öntudat kiteljesedésére hívja fel a figyelmet.

Borsi-Kálmán, mielőtt a két vélemény elemzéséhez kezdene, felteszi a kérdést: vajon objektív képet vázolhat-e fel a román politikai gondolkodásról magyar tudós nélkül, hogy magyar és/vagy román érzékenységet sértene? És ha mégis "portrét készít", tekintettel kell lennie a két nemzet közötti fáziskülönbségre, továbbá újabb kérdést kell felvetnie: "az elmúlt 140 évben megváltoztak-e alapvetően - vagyis tendenciájukban - a román politikai gondolkodás alternatívái?" A szerző végül is -, Bratianu, a kortárs Alexandru Papiu, illetve az őket követő George Călinescu 1941-es megnyilatkozásaira hagyatkozva - az egyesített fejedelemség politikáját alakító legfontosabb tényezőkre hívja fel a figyelmet: mindenekelőtt a Balkánon élő nemzetek (görögök, makedo-románok, bolgárok, szerbek, albánok) közötti, valamint a fejedelemségbeli felső és középrétegek közötti "átjárhatóság" mozzanatára, azaz a román integrációs törekvésekre (és sikerekre), illetve ezek "modellértékére", nem utolsósorban pedig A. I. Cuza fejedelemség az átlagot meghaladó vezetői, államalkotó képességére, diplomáciai hajlékonyságára.

Borsi-Kálmán ezek után visszautal a Magyarország és Erdély uniója miatt kirobbant magyar-román viszályra, majd - Papiut idézve - a román nemzeti önérték példátlan felerősödésével, Cuza kvalitásának, tetteinek megítélésével foglalkozik.

Papiu szerint "nemzeti tekintetben a románok ideális állama az egyik leghomogénebb lenne Európában. Lakói mind románok; valamennyien kompakt tömegben: mindnyájan ugyanazt a nyelvet beszélik . . . a Máramaros szélén élő román megérti a galaci vagy brailai román szavát . . ."

Aztán ismét Papiu: "Az egyesült Fejedelemségeknek Erdély nélkül nincs jövője Európában . . . Erdélynek a Fejedelemségekkel való egyesítése megmenthetné a fejedelemségeket a haláltól . . . Mind történelmi, mind nemzeti jogunk egy ilyen államra sokkal erősebb, mint a magyaroké: egy ilyen állam Európa érdekeinek is megfelelné . . ."

Borsi-Kálmán befejezésül Klapka egyik ügynökének, gróf Arthur Seherthossnak a Cuza személyiségéről, politikájáról készített jelentését eleveníti fel. A gróf szerint a fejedelemség az eltelt négy esztendőben "megnőtt a helyzettel együtt", Moldova-

Oláhországot (az egyesített fejedelemség korabeli elnevezése) igazi állammá, egy kis hatalommá változtatta, s aki kül- és belhonban egyaránt ügyes hintapolitikával igyekszik fenntartani magát.

Igaza volt tehát a már említett lengyel-török úrnak: míg 1848-49-ben egy Moldova és egy Havasalföld volt, 1863-ban már csak egy Románia van, - adja meg a tanulmány konklúzióját a szerző.

A viszonylag rövid, de fontos korszakot felölelő értekezést bőséges, a magyar szakirodalomra is kitekintő jegyzetapparátus teszi teljessé.

Borsi-Kálmán Béla: A román politikai gondolkodás alternatívái. = Korunk, 3. folyam 3. évf. 1992. 9. sz. 21-28. p.

Cs. A.

Románia és az aromunok kapcsolata 1913-ban

"Aromunok, makedoromunok, cincárok, kucovlachok: a legnagyobb keleti román népcsoport Románia határain kívül, főleg jugoszláv, albán, görög és bolgár területen. Számuk kb. 350 000. Egy részük vándorpásztor, mások főleg háziipari termékekkel kereskednek" - írja az Új magyar lexikon.

E ritkán emlegetett népcsoport történetének egyik, 1913. évi mozzanatát örökíti meg I. C. Filitti román diplomata naplójának nemrég publikált első füzetében.

Egyébként I. C. Filitti a román Külügyminisztérium harmincnégy éves politikai főosztályvezetője volt a balkáni háborúkat lezáró 1913. évi bukaresti békekötés idején. A történeti és jogi érdeklődésű fiatalember feltétlen és igencsak konzervatív beállítottságú híve az akkori román miniszterelnök és külügyminiszter Titu Maiorescunak. Így lett a bukaresti béketárgyalások egyik titkára.

Mivel I. C. Filitti illetékes volt a macedón ügyekben való rendelkezésre, 1913. május 30-án néhány olyan aromunt fogadott, aki a balkáni konfliktus kirobbanása miatt Romániába menekült. Mindjárt el is határolódik tőlük. Konkrétan a következőket jegyzi fel naplójába:

"A román állam politikai érdeke, úgy hiszem, korábban is az volt. . . és most még inkább, mint bármikor az, hogy a balkáni államokkal, főképp Szerbiával és Görögországgal legyen jó egyetértésben. Én mindenekelőtt a román állam polgára vagyok, azé az államé, amelynek csakis a rovására lehet, ha ezek a kapcsolatok Bulgária hasznára gyengülének. A főként a román királyságba menekült aromunok ellenséges irányultsága a görögökkel szemben ellenkezik ezzel a megbékélési politikával, amelyet egyébként Görögország királya . . . és Venizelos kormányfő is javasol . . . A görögök és az aromunok közötti halálos viszálykodásnak a török uralom alatt - természetesen - megmaradt a nyoma . . . Azonban az aromunoknak meg kell érteniük, hogy azon a tényen, miszerint ők ezidőtől fogva szerb, bolgár vagy görög alattvalókká váltak, mi nem tudunk változtatni . . . Románia nem lehet mindörökké feszült viszonyban az athéni, a szófiai és a belgrádi kormánnyal azon intézkedések miatt, amelyeket a kormányok foganatosítanak majd aromun nyelvé

alattvalóikkal szemben. Egyebekben meg sem engedhető ilyen beavatkozás egy másik állam belügyeibe, s ilyesmit mi sem engednénk meg magunkkal szemben."

I. C. Filitti az 1913-as aromun-görög állapotokat ekként festi le: "Türelmetlenség mindkét részről; bosszú itt, bosszú a túloldalon, mérsárlás és rablás aromun részről, mérsárlás és rablás görög részről . . . Természetesen időbe telik, amíg a vezető rétegek szándékai visszhangra találnek az alárendelt szerveknél."

A helyzet annál kedvezőtlenebb, mivel Romániában az aromun kérdés körül egyfajta - ma így mondanánk - belpolitikai válság alakult ki, ui. az alsóbb szervek "támogatják a bukaresti kávéházakban összegyűlt és hajthatatlannak bizonyuló aromunokat", elsősorban azokat, akiket a román állam korábban a török uralom alatt lévő területek román nyelvű iskoláinak és egyházainak működtetéséért finanszírozott. Az aromun-barát mozgalmat az akkori román belügyminiszter, Take Ionescu ösztönzi, akinek számára a macedóniai kérdés - s benne az aromunok kérdése - népszerűsítő dolog.

A román Külügyminisztérium és Belügyminisztérium csörtéje valójában a reálpolitika és a fékevesztett és fellengzős nacionalizmus csörtéje volt, amely a Külügyminisztérium győzelmével végződött. 1914. január 26-án I. C. Filitti maga tárgyal Venizelos görög kormányfővel a görögországi román görögkeleti püspökség felállításának tervéről, továbbá "a görögök és az aromunok együttműködésének hasznosságáról a Szerbia és Bulgária megkapta új területeken".

Filitti, I. C.: Journal, 1-2. Ed. de Georgeta Penelea Filitti. = Revista Istorică, S. N. 1. tom. 1990. 6-8. no. 661-669., 773-781. p.

J. A.

Történészek vltája a Dejiny Slovenska (Szlovákia története) c. hat kötetes akadémiail szintézis fölött

Több torzóban maradt vállalkozás után a Dejiny Slovenska (Szlovákia története) c. akadémiai szintézis a maga hat kötetével átfogja a szlovákok és Szlovákia teljes történetét. Az 1985-ben indult és 1992-ben befejeződött szintézisről elmondható, hogy míg az 1918 és 1980 közötti rész tárgyalása gyakorlatilag kommunista párttörténet, addig a korábbi időket tárgyaló részek a szlovák kritikai történelemírás komoly hozadékai még akkor is, ha - az "adassék meg a császárnak, ami a császáré", kikerülhetetlensége folytán - a marxista terminológia túlbujánzása esetenként zavarokat okoz a "műélvezetben".

A kiadás befejezése adott apropót ahhoz a történész vitához, amelyet Milan Zemko vezetésével a Slovenské pohl'ady szerkesztőségében tartottak meg. Rajta a szlovák történészek színe-java vett részt. A kilenc résztvevő egyfelől a nagy vállalkozás közreműködője - írója, lektora vagy szerkesztője - volt, másfelől olyan, aki (politikai okokból) a bársonyos forradalom előtt nem rendelkezett közreműködési "jogosítvánnyal".

A vita elején elvi kérdéseket feszegettek (hol a helye egy akadémiai szintézisnek a speciális szintézisek között? az akadémiai szintézis milyen szerepet játszik a népszerűsítő történelmi-honismereti kiadványok szempontjából? hogyan épülhet rá egy ilyen szintézisre a további részletkutatás? lehet-e egy önálló állammal nem rendelkező nemzetnek nemzeti történelme? jogos-e Szlovákia mai területét a nemzeti történelem területi dimenziójának felfogni? hogyan viszonylik egymáshoz a magyar és a történelmi magyarországi történelem (mad'arská a uhorská história), valamint a szlovák történelem? milyen ez a viszony a csehszlovák-szlovák relációban?), de további folyamatában is fel-felbukkannak az efféle felvetések (miként kell kezelni a forrásirodalmat, mik a kritikai feldolgozás társadalmi előfeltételei stb.)

Számunkra a történetész vita azon elemei a legérdekesebbek, amelyek - részint a szintézist kiegészítve, részint némely álláspontjával-beállításával vitatkozva - a szlovák historiográfia kirtikai szemléletű tudománnyá - szóval: igazi tudománnyá - való felnövekedéséről vallanak. Ezekből a megnyilatkozásokból idézünk egy csokrot - névmegjelöléssel:

"Nagy-Morávia elképzeléseinkben például hatalmas, a Keleti Frank Birodalommal évtizedeken át ellenkező, túlnyomórészt nyeresre álló stb. közép-európai államként él. Ha azonban mindezt gondosan átkutatjuk, el kell ismernünk, hogy Nagy-Morávia, Mojmir és Rastislav egyaránt a Keleti Frank Birodalomtól függött, hűbért fizetett neki a hűbéri függésből való időnkénti fellélegzés érdekében, hogy aztán ez a függés ismét erősebbé váljék stb. Ha egy kicsit közelebbről szemügyre vesszük Svätopluk birodalmát, kitűnik, hogy az, ami köztudatban Nagy-Morva Birodalomként él, mindössze öt éves állapot volt. Igen, öt éves. Svätopluk halála után mindez hamarosan megszűnt." (Richard Marsina)

"A nemzetfejlődés felfogásának kérdése felettébb bonyolult, s ezért a laikusok közül egyesek teljesen hamis következtetésekre jutnak vele kapcsolatban. Itt két dologgal kell tisztában lenni. Az első: mi a feudális állam, melyek voltak történelmi és társadalmi tartópillérei. A másik: ki volt a feudális államiság hordozója. Ez különösen az olyan soknemzetiségű feudális birodalmak és államok történetének helyes interpretálása szempontjából fontos, mint amilyen a Habsburg Birodalom és a történelmi Magyarország (Uhorsko) volt. A nemzeti eszme mint államalkotó elv sem kialakulásukra, sem - gyakorlatilag a 18. század végéig - történelmi fejlődésükre szinte semmiféle hatást nem gyakorolt. Közismert, hogy a történelmi Magyarországon a feudális állami, jogalkotó és végrehajtó hatalmat a nemzetiségileg poliglott uralkodó osztály, a kiváltságos rendi nemzet, a 'Natio Hungarican' reprezentálta. . . Azt a tényt, hogy a nemzetiség elve egészen az említett törési időszakig nem képezett semmiféle államjogi tartópillért, a legkézenfekvőbbben az bizonyítja, hogy a magyar nép a feudális Magyarországon éppen úgy jobbágy volt, mint a szlovák. És megfordítva: a szlovák nemzetiségű nemes vagy kisnemes ugyanúgy teljes jogú tagja a 'Natio Hungarica'-nak, mint a magyar nemzetiségű." (Július Mészáros)

"Tudomásul kell venni, hogy Szlovákiában megyei uralom volt. A megyéknek még az osztrák-magyar kiegyezés után is viszonylag széles körű autonómiájuk maradt. Tévedés azt hinni, hogy a megyékben Pestről vagy Debrecenből odavezényelt tisztviselők uralkodtak. Ők helyi emberek voltak, többségükben kisnemesek, akik 1848 után, elvesztvén korábbi létalapjukat, s úri egzisztenciájukat mégis

meg akarván tartani, hivatali állást vállaltak, s így ők lettek a megyei és egyéb bürokrácia fő letéteményesei. Ők aztán magukba olvasztották a szlovák értelmiségiek közül - nem kevesen voltak - mindazokat, akik hajlandóságot mutattak életstílusukhoz, politikai állásfoglalásaikhoz való hozzáigazodásra . . . Azaz Szlovákiában egy viszonylag széles értelmiségi réteggel rendelkezünk, amely ugyan szlovák származású volt, és időnként még szlovákul is el-eldalolászott, ám amelyik népszámláláskor magyarnak vallotta magát, és magyarpárti politikát űzött . . . Megrázó, hogy a levéltári anyagok hány olyan FEMKE-jutalomról árulkodnak, amelyet szlovák diákok megmagyarosításáért utaltak ki. Olyan emberek is vannak a jutalmazottak között, akik 18 után nagy nacionalisták lettek, és elég fontos szerepet is játszottak." (Juraj Fabian)

"Szeretném hangsúlyozni, hogy nincs komplex rálátásunk a másik oldalra, arra, hogy a magyar uralkodó körök politikája milyen sokféleképpen reagált a szlovákok nemzeti politikai aktivitásának megélénkülésére . . . S itt nem Jászira és körére gondolok, amely viszonylag demokrata módon közelítette meg a nemzetiségi kérdést, hanem az uralkodó körökre. Pl. Andrássy belügyminiszter, a dualizmus első miniszterelnökének a fia, ún. mérsékelt szlovák párt létrehozását fontolgatta . . . Ugyancsak szó volt bizonyos oktatásügyi engedményekről, a Matica slovenská esetleges felújításáról vagy valami másféle szlovák nemzeti intézmény létesítéséről, bizonyos számú hely fenntartásáról a szlovákok számára a megyei és az állami igazgatásban. És mindezt ki ellenezte, miért szenvedtek e törekvések kudarcot? Senki más, mint a Szlovákiában uralkodó dzsentroid-bürokratikus, nemesi-'mad'arón' réteg, amelyben szlovák származásúak is jócskán voltak." (Juraj Fabian)

"Közös dolgaink" ilyen szellemben való tárgyalása minden bizonnyal nagy perspektívákat nyit a szlovák-magyar történeti együttműködés előtt, amely aztán hozzásegíthet a két nép emlékezetében felhalmozódott torz történetfelfogás fokozatos megszüntetéséhez és egy új realista felfogással való kicseréléséhez.

Zemko, Milan: Dejiny Slovenska v Dejinách Slovenska. = Slovenské pohl'ady, 108. roč. 1992. 10. no. 2-5. p.

Diskusia historikov. Red. Milan Zemko. = Slovenské pohl'ady, 108. roč. 1992. 10. no. 5-26. p.

F. T.

A krími tatárok sorsa

I. A Krími Szovjet Köztársaság létrehozása 1919-ben

Az Antant már 1917 őszén elfogadta azt a konvenciót, amelynek értelmében Oroszország déli területeit elszakították volna az alakulóban lévő szovjet államtól. Ezt az egyezményt 1918. szeptember 13-án megerősítették, és a francia haderő megszállta a Krím félszigetet, valamint Ukrajna egyes déli területeit, az angolok pedig bevonultak a Fekete-tenger keleti partvidékére, Batumitól egészen Novoroszijzkig. 1919 tavaszán a Fekete-tengeren 70 francia hadihajó tartózkodott. Az Antant haderőkhöz csatlakoztak Olaszország és Görögország egyes hadi egységei is. Csak Szevasztopolban 10 000 antant katona állomásozott.

Az Orosz Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága 1919 áprilisában úgy döntött, hogy az antant-erőkkel folytatott háború elkerülésére egy puffer-zónát, ütköző területet hoz létre. Ezek egyike lett az ún. Tauriai Köztársaság mellett a Krími Szovjet Köztársaság. Az 1919. április 23-i Központi Bizottsági ülésen az elvi döntés mellett határozatot hoztak arról is, hogy Rakovszkij (az ukrán "állam" és párt vezetője) véleményét kell kikérni a krími köztársaság vezetésével kapcsolatban. Rakovszkij mellett a döntésre felhatalmazott másik moszkvai vezető Kamenyev volt, aki különvonattal utazott Ukrajnába, majd a hadi események előrehaladásával a Krím-félszigetre.

A legtöbbet vitatott kérdés a krími pártvezető személye volt. A Politbűró eredetileg Artyom (az illegális mozgalmából ismert népszerű vezető) jelölését támogatta. Az urkán vezetés Dibenko krími kommunista mellett állt ki. Ezt azonban Moszkvába küldött jelentésében Kamenyev megengedhetetlennek tartotta, és helyette a mozgalmából ugyancsak jól ismert Joffét ajánlotta. Úgyisntén Kamenyev jelentéseiből tudjuk, hogy a krími vezetésbe hét embert szántak, s köztük két tatárt is "szükségesnek" tartottak.

Lenin azonban nem engedélyezte Joffé Krímre irányítását, ui. sokkal fontosabbnak tartotta, hogy Kijevben ügyeljen a központosító törekvések érvényesítésére, akadályozza meg a szeparatista elképzelések megvalósítását. A Politbűró ezek után Krisztit javasolta elnöknek, és a héttagú testületbe két orosz és két tatár (muzulmán) bevonását tartotta célszerűnek.

Az 1919. április 28-29-én Szimferopolban megtartott pártkonferencián is az új "államalakulat" megszervezése volt a legfontosabb kérdés. Kamenyev a gyűlés résztvevői előtt 40%-nyi tatár lakosságról beszélt, s hangsúlyozta, hogy nemzeti törekvések itteni kielégítése példa lehet Törökország és az egész muzulmán világ számára. A statisztikai adatok szerint azonban ekkor a Krím-félszigeten kevesebb, mint 27% volt a tatár lakosság aránya, a relatív többséget az oroszok alkották. Jellemző, hogy az ugyanez időtájt megalakított Baskír Köztársaság csak autonóm és nem a krímihez hasonló "önálló" státust kapott, pedig az őslakosok száma ott négyszeresen meghaladta a krími tatárok számát.

Időközben azonban egyre nőtt az elégedetlenség a francia expedíciós hadsereg állományában. A francia kormány április végén kivonta csapatait Krímről, és flottáját is elvezényelte a parti vizekről. Kétoldalú tárgyalások után a görög had ugyancsak kivonult a szovjet területekről.

Mivel a külső fenyegetés csökkent, kevésbé volt sürgős és fontos a krími vezetés végleges kijelölése. Bár már a diplomáciai tárgyalásokon is az ukrán Dibenko volt a krími köztársaság vezetője, a május 2-i szimferopoli pártértekezleten ideiglenes elnöknek Dimitrij Iljics Uljanovot, Lenin testvérét nevezték ki. Ugyanakkor a tervezett kettővel szemben négy tatár került a vezetőségbe. Ezt követte a Rakovszkij és Sztálin közti táviratváltás, amelyben a jövőendő diktátor Dibenko jelölését a vezetésbe azzal a feltétellel fogadta el, hogy "szófogadó" lesz. Egy másik esélyes vezető-jelölt, Gaven váratlanul "beteg" lett. S bár a nyilvánosság előtt a Dibenko-Gaven-Uljanov triumvirátus vezette a krími köztársaságot, tényleges hatalma csak az utóbbinak volt. Az 1919. május 6-i szimferopoli nyilatkozat szovjet szocialista köztársasággá nyilvánította Krímet, anélkül azonban, hogy

Ukrajnához és Oroszországhoz való viszonyát tisztázta volna. Kinyilvánították azt is, hogy a köztársaság nem nemzeti, hanem területiális alapon szerveződött, egyik nemzetiségnek sincs döntő, vezető szerepe az államalakulatban.

A moszkvai Politburo 1919. május 28-i titkos határozata azonban "tisztázta" a bizonytalanságokat. Ezek szerint Krím mindössze "kormányzósági" jogokkal bír, hadereje egy beosztott divízióként tevékenykedhet a déli fronton.

Ezzel egyidőben a köztársaságot az Orosz Föderáció alá rendelték és ezzel megszüntették az Ukrajnához fűződő kapcsolatok bizonytalanságát.

A közelmúltban feltárt dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy a Krími Tatár Autonóm Köztársaság létrehozása már kezdettől fogva fikció volt, a moszkvai irányítás csak politikai útókártyaként használta fel ezt az "adut" is az Antanttal folytatott tárgyalásokon.

Garcev, P. I.-Ovod, V. V.: Pro stvorenâ Krimskoj Radânskoj Respubliki v 1919 r. = Ukrajinskij Istoricii Žurnal, 1993. 4. no. 22-31. p.

S.B.A.

II. A krími tatárok kitelepítése 1944-ben

A Krími Tatár Autonóm Köztársaság (az Orosz Föderáció részeként) 1921. október 18-án jött létre. A helyi öngazgatás szervei a 20-as években a köztársaságban a helyi tanácsok voltak. Ezek közül 20 orosz, 144 tatár, 37 német, 14 zsidó, 9 bolgár, 5 görög, 2 örmény, 2 észt volt. Ugyanakkor a tanácsi apparátusban 57% orosz, 13% tatár és 30% egyéb nemzetiségű dolgozott. Gazdasági és kulturális eredményeiért a köztársaság kétszer is (1934; 1940) Lenin-rendet kapott.

A Krím nemzetiségi térképe a két világháború között eléggé vegyes volt. A harmincas évek közepén a köztársaságban 1 126 429 lakos élt. Ezek közül 558 481 orosz, 154 120 ukrán, 12 873 örmény, 218 179 tatár, 65 452 német, 15 353 bolgár, 20 652 görög és 29 276 egyéb nemzetiségű volt. (A 19. század közepén a kétezer éve ott élő görögök nagy részét komoly kedvezményekkel az Azov-mentére telepítették át; helyettük érkeztek a németek és bolgárok. - A ref.)

A második világháború kitörésekor a krími lakosságot is mobilizálták, mintegy negyvenezen harcoltak a frontokon. A későbbiekben sokan vettek részt a földalatti mozgalomban, illetve a partizánharcokban. A tatárok közül többen is megkapták a Szovjetunió Hőse kitüntetést.

Ugyanakkor a nacionalista erők is aktivizálódtak. A tatár nemzetiség egyes képviselői levélben üdvözölték a "felszabadító" Hitlert, és hűségnyilatkozatuk aláírástásként önkénteseket toboroztak a német hadseregbe és önvédelmi osztagokat szerveztek Krímen.

A krími tatár lakosság túlnyomó része mégis lojális maradt a szovjethatalommal és azok képviselőivel. Menedéket nyújtottak például a partizánoknak, s ezért nem egy faluban tömeges megtorlásokat alkalmaztak a megszálló hatóságok. Szembeszegültek a Németországba irányuló munkaerő- és termény- "szolgáltatások" kényszerének is.

Az utóbbi években feltárt dokumentumok szerint a különböző német irányítású tatár egységekben közel 20 000 ember szolgált, míg a partizánok között 600-an voltak. Meg kell azonban azt is állapítani, hogy nem csak tatárok voltak az "önkéntesek" között. Bija-Szale és Mazanka önvédelmi osztagai például oroszokból álltak.

A nacionalista és a szovjethatalom elleni törekvéseket példázta a "muzulmán bizottságok" létrejötte. Már 1941-ben megalakult Szimferopolban a Krími Tatár Bizottság, illetve a Tatár Nemzeti Bizottság. A nemzeti mozgalmakban részt vevő fiatalokat azonban az idősebb tatárok figyelmeztették: "becsapnak titeket, mint ahogy becsaptak minket 1918-ban".

A szovjet haderők visszajövetelével kezdetben csak a "szovjetellenes elemektől" való 'megtisztítás' volt a cél. Letartóztatták a muzulmán bizottságok vezetőit és közel nyolc és félezer tatár "aktivistát deportáltak. Ezekkel az akciókkal maguk a tatár kommunisták is egyetértettek, elfogadták a bűn és bűnhődés logikáját. Időközben azonban ezen a peremvidéken az összes "nem orosz" népesség jelenléte nemkívánatossá vált. Egy Berijának küldött, 1944. május 7-ről származó feljegyzés már a teljes kitelepítés menetrendjét tartalmazta. A gépkocsik és tehervagonok száma mellett az útirány és "elhelyezés" is szerepelt. Az eredeti elképzelés szerint a teljes tatár lakosságot az Üzbég Szovjet Szocialista Köztársaságba irányították volna. Közülük a kolhozokban 94 500, az állami gazdaságokban 36 300, az ipari üzemekben 23 200 embert helyeztek volna el. A kitelepítés során - a fogadóképesség hiánya miatt - az elhelyezés és áttelepítés helyszíne sokban változott. Üzbegisztánba 151 083 ember érkezett. Kazahsztánba 2 426, Baskíriába 284, Jakutiába 93, a gorkiji területre 2 376, a molotovi területre 10 000, a szverdlovszkíra 3 591, az ivanovói területre 548 és a kosztromai területre 6 338 krími tatár érkezett. 9 177 krími tatárt telepítettek 1944 augusztusában a Mari Autonóm Köztársaságba.

A krími kitelepítési akciót követően áttelepítették a Szovjetunió más területein élő (a háborúban evakuált vagy egyetemi-főiskolai tanulmányokat stb. folytató) tatárokat is. A frontszolgálatról hazatérő krími tatárok egy belorussziai "szűrőállomás" után szintén követték rokonaikat. Csupán néhány egyéni kérelmet bíráltak el pozitívan a belügyi hatóságok. A Szovjetunió Hőse címmel többszörösen kitüntetett volt frontharcosok családjukkal együtt elkerülhették a kényszerkitelepítést, a Krímet azonban el kellett hagyniuk és többnyire Ukrajna ipari központjaiban telepedtek le. Elkerülték a kitelepítést a vegyes házasságokban élők is (közel 400 személy), azonban ők sem maradhattak a Krím félszigeten.

A kitelepítés és az azt követő szigorú ellenőrzés során kitelepítettek a Kazah SZSZK-ba 396 németet, 32 románt, 21 osztrákot, 1 magyart (!) és 7 finn nemzetiségű személyt. A háborúból, illetve az evakuációból a félszigetre visszatértek között még 1947-48-ban is 771 tatárt, 160 örményt, 279 görögöt, 220 bolgárt, 341 orosz (!) és 140 németet "találtak" a hatóságok. Ezek közül azokat, akiknek valamelyik családtagját már kitelepítették, ugyancsak Közép-Ázsiába irányították.

A több hónapos úton és az első télen némely adatok szerint a krími tatárok 40%-a elpusztult. A levéltári adatok 44 887 kitelepített halálát igazolják.

A célállomásokra megérkező krími tatároknak ugyanakkor már nagyobb esélyük volt a túlélésre. A helyi hatóságok felsőbb intézkedésre élelmiszert és pénzt utaltak ki számukra, mintegy az otthon hagyott értékek kárpótlására. Beilleszkedésüket a közös vallás is elősegítette. Voltak ugyanakkor olyan vállalatok, akik tiltakoztak a "megbízhatatlan" kitelepítettek alkalmazása és szakmai képzése ellen.

A kitelepítést követően indult meg Krím benépesítése. Orosz és ukrán területekről már 1944-ben 62 104 ember érkezett a félszigetre, amelyet köztársaságból 1945-ben területté szerveztek át, majd a hrucsovi idők kezdetén az Ukrán SZSZK-hoz csatolták. A krími tatárok számára pedig több évtizedes várakozás következett, míg engedélyezték (részleges) hazatelepülésüket.

Bugaj, M. F.: Deportaciâ krimskih tatar u 1944 r. = Ukrajinskij Istoricii Žurnal, 1992. 1. no. 29-45. p.

S.B.A.

III. Krími tatárok - az ismét elmaradt Igazságtétel

Mint ismeretes, a II. világháború vége felé Sztálin bizonyos "bűnös" népcsoportokat: a volgai németeket, a türkmeket és a krími tatárokat százezrével űzte el és telepítette át évszázados vagy évezredek eredeti lakhelyükről az Unió peremterületeire. A Krímben letelepedett tatárokat az Állami Biztonsági Bizottság határozata alapján 1944. május 18-án az űzbegisztáni Fergánába telepítették át. A sztálini diktatúra végeztével, a XX. kongresszus utáni enyhült légkörtől kezdődően a lehetőségek szabta keretek között megkezdődtek a kérelem- és folyamodvány-sorozatok a visszatelepülés érdekében. Természetesen eredménytelenül. A több évtizedes jogvédelmi, illetve jog- és szülőföld-visszakövetelő kísérletezések után immár a Szovjetunió végnapjaiban, 1989 nyarán és őszén bizonyos központi kezdeményezések alapján várható volt, hogy Moszkva tesz valamit a krími tatárok érdekében is. Több lépésben és különböző párt- és állami szinteken folyt a nemzetiségi kérdés újratárgyalása, szabályozása, azonban végül a megszületett határozatok az általánosságok szintjén maradtak: "a probléma rendezése, a jogok szélesítése, a nemzeti törekvések támogatása stb." mellett semmilyen dokumentum nem ment el odáig, hogy említette volna az egyetlen fő kívánságot, a visszatelepítést, illetve korábbi státusuk, államiságuk visszaállítását.

A 80-as évek végén kirobbant nemzetiségi villongások Űzbegisztánban tatárság elleni pogromokhoz vezettek. Ez a több mint 40 éve sérelmes helyzetben levő tatárság körében természetesen még jobban fölerősítette a Krímbe való visszatérésnek immár csak a vágyát, de önvédelmi szükségességét is. Egy néhány száz főből álló krími tatár csoport, köztük több gyerekes család is, az utazási engedélyek kiadásának megszigorításával dacolva, tüntető módon szívárgott vissza a krími "őshazába", s ott sátrat verve igyekezett "otthon érezni

magát". A helyi hatóságokat kikapcsolva, központi, Moszkvából kirendelt különleges egységek léptek fel velük szemben, és ráadásul igen brutális módon. A jogi alapot minderre a szovjet Minisztertanács 1989. december 24-i rendelete ("A Krím és a krasznodari terület egyes helyein kiadható tartózkodási engedélyek korlátozásáról") szolgáltatta. A mintegy 130 békés sátorozót, aki előzőleg jelképes földfoglalást hajtott végre, 300 állig felfegyverzett katona, rendőr és milicista támadta meg és sok sérülést okozott. Külön fenyegetést jelentett a kis csoportnak, hogy a moszkvai központi szerveknél egy olyan orosz nemzetiségű hivatalnok intézte ügyeiket, aki korábban épp a vitatott krími területeken volt első titkár.

Ennyiben állt tehát a SZKP Plénuma "jogbővítési és autonómiát szélesítő" határozatának minden eredménye.

Cikkünk szerzője, aki nevéből ítélhetően maga is valószínűleg tatár, vagy rokon népcsoport szülötte, keserűen állapítja meg, hogy még az 1917-es forradalom előtt is jobb dolguk volt, és emlékeztet a "Minden muzulmán dolgozóhoz Oroszországban és a Keleten" című 1917-es szovjet kormányfelhívásra, amely teljes nyelvi, vallási és hagyományfenntartó szabadságot ígért.

Felmerül a kérdés, hogy a jelenleg még bonyolultabb és még több konfliktussal terhelt krími állapotok között milyen reális reményeik lehetnek a továbbra is nyilván visszatelepülni szándékozó őslakos krími tatároknak?

Nationalities Papers, 1989. őszi szám. Benne: A. Seytmuratova: The Platform of the C. P. S. U. on Nationalities Policy and the Problems of the Crimean Tatar People Today. 244-247. p.

T. A.

Módszertani kérdések

A kisebbségi magyarság fogyatkozásának okai. Nemzetiségi statisztikai konferencia Budapesten

Ha a kisebbségi magyarság legújabb népszámlálási eredményeit nézzük, meg kell állapítanunk: véreink határainktól Északra, Keletre és Délre egyaránt fogyatkoznak. Legtöbbször lélekszámban is, de részesedési arányukban mindenképpen. Íme:

Szlovákiában 1980-ban 559 490 magyar nemzetiségű élt, s ez a szám az ország lakosságának 11,2%-át jelentette. 1991-ig a magyarok száma ugyan minimálisan nőtt (566 741), részesedési aránya azonban visszaesett (10,8%).

Az 1977. évi romániai népszámlálás 1 713 928 magyarról és 7,9%-os részesedési arányról tud. Az 1992. évi pedig már csak 1 620 199 magyarról és 7,1%-os részesedésről.

A vajdasági népszámlálási adatok: 1981-ben 385 356 magyar és 18,9%-os arány az össznépességen belül, 1991-ben 340 960 magyar és 16,94%-os arány.

A horvátországi szórványok még a fentieknél is nagyobb arányú veszteségekről tanúskodnak, s kérdéses, hogy az ottani statisztikák szerint kimutatott 25 ezer, illetve becsléssel megállapított kb. 40 ezer magyarból a háborús eseményeket követően hol és mennyi maradt meg.

Gyurgyik László Szlovákiáról, Varga E. Árpád Romániáról, Mirnics Károly Vajdaságról és Sebők László Horvátországról szóló "népszámlálási" dolgozatából vetítettük ki a fenti hivatalos adatokat, mégpedig azzal a céllal, hogy bemutassuk: a lélek- és arányszámcsökkenés milyen tényezők összegződése révén adódik, illetve mennyire valóságos és mennyire "kimódolt". A tényezők között vannak általánosak és országonként mások és mások.

Az efféle elemzések és vizsgálódások - Mirnics Károly szavaival élve - azért fontosak, mert "a magyar kisebbségek tulajdonképpen Magyarország végvárait jelentik. Magyarország biztonsága elválaszthatatlan kisebbségeinek megmaradásától. Éppen ezért fennmaradásukat segíteni kell minden módon, még akkor is, ha ezek a lehetőségek most korlátozottak. Ha egyszer Magyarország gazdaságilag erősebb lesz, mint a kisebbség-tulajdonos országok, ha Európában a határok légiessé válnak, számos etnikai folyamat erőszak nélkül is ellenkező irányt vehet, vagy egyensúlyhelyzetbe kerülhet . . . A kisebbség-tulajdonos országok ettől tartanak a legjobban, és addig minden demográfiai és etnikai folyamatot véglegesen segíteni akarnak."

Az 1991. évi szlovák népszámlálás adatai alapján megállapítható, hogy a magyar kisebbség területi elhelyezkedése meglehetősen kompakt és standard: az e tekintetben bekövetkezett változások közvetlen aggodalomra még nem adnak okot. Ezzel szemben "a magyar lakosság előregedése folytatódik, a termékeny korú nők lélekszáma, illetve részaránya a nemzetrész populációján belül egyre kisebb. Minden jel arra mutat, hogy a jelenlegi 'stagnáló növekedést', (amelynek adatait e szemle elején vehettük szemügyre) rövid időn belül a stagnáló csökkenés, majd a magyar nemzetrész számbeli fogyása vált(hat)ja fel."

A termékeny korú nők fogyásán kívül a különféle indokú asszimiláció is fogyasztja a szlovákiai magyarságot. A legfőbb asszimilációs csatorna itt is a vegyes nemzetiségű házasságok terjedése. A magyar kisebbség jelentős része - 15,8%-a - már 1985-ben vegyes házasságban élt. "A vegyesházasságokból származó generáció többnyire még mindkét nyelvet anyanyelvi szinten beszéli, de többségében már nem magyar iskolát látogat. Mindez jelentős hatással van nemzeti identitásának kialakulására, illetve kialakulatlanságára. Ennek a generációnak a nemzetisége többnyire már nem magyar."

A városokba való költözés, illetve a szülőfaluval való kapcsolat meglazulása ugyancsak ösztönzi az asszimilációt.

Az 1991. évi adatlapon a nemzetiségek közé felvették a roma nemzetiséget is (a népszámlálás ennek alapján 80 627 romát mutatott ki, ami az ország összlakosságának 1,5%-a). "E jegyben" is "odaveszett" jóegynéhány magyar.

A korábban reszlovakizáltak bizonyos hányada sem állította vissza magyar nemzetiségét.

Mindenesetre "a magyar kisebbség számának ily csekély mértékű növekedését enyhe csalódással fogadta a kisebbségi közvélemény" - állapítja meg Gyurgyik László. Addig azonban nem lehet semmiféle korrekciós számításokat végezni, amíg nem publikálják a népszámlálás anyanyelvi és nyelvtudási adatait. Ezek segítségével ugyan nem lehet több magyar nemzetiségűt kreálni, viszont fontos következtetéseket lehet levonni az asszimilációs fejleményekre, azok gyorsaságára-ütemére nézve.

Az 1991. március 3-án tartott népszámlálás módjáról és módszereiről - pozitívként - még az alábbiakat kell hangsúlyozni: "Az adatlapokon évtizedek óta először volt felfedezhető a vallási, felekezeti hovatartozásra vonatkozó kérdés. Az anyanyelvi besorolás 1980-ban szintén hiányzott a kérdőívről. A népszámlálás lebonyolítása önbevallásos módszer alapján történt, mindenki saját maga tölthette ki a kérdőíveket, így lehetővé vált a külső ráhatásoktól mentesebb, valósághűbb adatok begyűjtése, másrészt biztosítva volt a kérdezettek viszonylagos anonimitása is. (A korábbi népszámlálásoktól) lényegesen eltérő módon megfogalmazva került a nemzetiségi hovatartozást pontosító kérdés (is) az 1991. évi kérdőívre."

Az 1992. évi romániai népszámlálásból "jelenleg egyértelmű - több forrás összevetésével ellenőrizhető - formában csupán a nemzetiségi megoszlásra vonatkozó előzetes országos adatok állnak rendelkezésre." A romániai magyarság 1 millió 620 ezres adata alatta marad minden várakozásnak és számításnak. A természetes szaporulat paramétereit alkalmazva, a legóvatosabb számítás szerint is kerekén 200 ezer magyar hiányzik Romániából, meghatározó számban Erdélyből (itt a hivatalos statisztika 1 millió 597 ezer magyart, ezen belül 831 ezer székelyt mutat ki).

Indokolt a kérdés: miként tűnhetett el ekkora tömeg az összeírások folyamatában, nem utolsósorban a legutóbbiban? Valószínűleg az anyanyelvi számadatok közlése "visszahozna" valamennyi ezer magyart az eltűntekből, ám az erre vonatkozó adatok közlését az illetékesek nem szokták "elsietni". További "visszanyerésekre" adna lehetőséget az egyéb nyelvek ismeretére vonatkozó adathalmaz kritikai elemzése, ha az erre vonatkozó rákérdezés elől az illetékesek már régóta nem zárkóztak volna el.

És aztán: a népszámlálás előkészületeinek és végrehajtásának mizériái ugyancsak előre vetítették a "vidékenként eltérő" minőségű eredményeket. Ez további veszteségforrás a magyarok esetében.

A tetemes és váratlan magyarsághiánynak a fent említetteken kívül a határok megnyitása után már-már ellenőrizhetetlenné vált migrációs hullám az oka. Az összeírásból kimaradt román állampolgárok jelentős hányada magyar nemzetiségű volt. Így pl. a majdnem 69 ezer lakosú Szepsziszentgyörgyön 5,8%-ra rúg ez a hiány. Volt olyan magyar nemzetiségű is (Szatmár megyében), aki bevallásakor - sváb

őseire hivatkozva - németnek vallotta magát a kivándorlás reményével kecsegtető egzisztenciális előny miatt.

Végül: a moldvai magyarok - eltekintve a csángóként kimutatott személyektől (a számuk 2 165 volt) - változatlanul románként szerepelnek a nemzetiségi rovatban.

A vajdasági magyarok helyzete, identitástudata ugyancsak kedvezőtlen szimptómáktól terhes, mégha a jelenlegi háborús pszichózist nem is vesszük számításba.

A vajdasági magyarság majorizációja a hatvanas évek elejétől gyorsult fel, bár az ehhez szükséges "előmunkálatok" valójában a terület Jugoszláviához való kerülése óta folynak. Ilyenek voltak: a népszámlálási kérdőívek manipulációt lehetővé tevő változásai, a kérdéssel kapcsolatos fogalmak más-más értelmű definiálásai, a közigazgatási átszervezések, szerb telepések (kolonisták) birtokhoz juttatása a kompaktan magyar területeken, pontatlanságok és következetlenségek a különféle statisztikák vezetésében stb. Ezek a módszerek a második világháborút követően még drasztikusabban érvényesültek (pl. - eltekintve a magyar etnikum veszteségeitől - 500 ezer német ki- és 500 ezer szerb betelepítése a Vajdaságba), sőt egy újabbal, nevezetesen a jugoszláv nemzetiségbe való "avanzsálás" lehetőségével bővültek. A kivándorlás és a vendégmunkás statisztikai nyilvántartása pontosságát illetően ugyancsak kívánnivalókat hagy maga után.

Felettebb ténytorzító a kérdőívek kódolási gyakorlata, mivel a több elemű válaszoknak csak az első elemét veszik tekintetbe.

A "népkeveréssel" kapcsolatos jelenségek (vegyesházasságok, szórvánnyá kisebbedés, iskolai következmények stb.) és az említett adatfelvételi módszerek magyarfogyatkoztató eredményességéről az alábbi adatsor mindennél érzékletesebben vall:

Év	1948	1961	1971	1981	1991
Magyarok száma	428.750	442.561	423.866	385.356	340.960
Vajdasági %-aránya	26,13	23,86	21,71	18,94	16,94

Hová tűnt 45 ezer magyar csak az 1981. évi népszámláláshoz képest? A magyarok körében a lassuló természetes szaporulat és a gyorsuló asszimiláció a szóban forgó évtized folyamán azért még nagyjából kiegyenlített egymást, s így ez önmagában legfeljebb stagnáló létszámot eredményezett volna. A hiányzó magyarokból tizenvalahány (hivatalosan: 13) ezer a vendégmunkás. Közülük csak kevesen "nyerhetők" vissza kisebbségi magyarnak, hisz végcéljuk a kivándorlás.

További kb. 10 ezer magyar az egyszerűsített kódolási "szokásoknak" köszönheti eltűnését. A "jugoszláv nemzetiségű" magyarok száma 12 272 volt.

Az időközben kitört etnikai háború tovább csökkent a vajdasági magyarság számát: főként a katonaköteles fiatalok menekültek el a bevonulás elől. Számuk 20-25 ezer körül mozog.

A horvátországi magyarság, mint már utaltunk rá, máris megtapasztalta az etnikai háború "szétrobbantó" erejét. Ez a magyar népcsoport még a legszebb "k. u. k." időkben (1910: 123 ezer magyar) sem volt túlságosan nagy létszámú, noha akkor Horvátországban sok magyar katona, vasutas, kereskedő és állami alkalmazott állomásozott. Az őshonos magyarság tulajdonképpen csak Szlavóniában és a Drávaszögben maradt fenn. A Szerémségben a határörvidék felosztása után vásároltak nagyobb számban olcsó földet magyar nemzetiségű telepesek.

Hogy pillanatnyilag merre élnek a horvátországi magyarság kb. 40 ezerre becsült közösségének különféle számosságú töredékei, pontosan nem lehet tudni. Azt sem: hány magyar települ vissza legalább az őshonossággal jellemezhető településekre. Egyetlen (szimbólikus) vigasz: az észéki Képes Magyar Újság a legádázabb harcok és legdraszikusabb népmozgások közben sem szüneteltette megjelenését.

Az eddig elmondottak egyértelműen arról tanúskodnak, hogy speciálisan Magyarországnak, általánosságban az összes kelet-közép-európai országnak elsőrendű érdeke fűződik a nemzetiségi statisztikai munka tisztességes pontossá tételéhez, akként viteléhez. Ennek akart hangsúlyt adni az a nemzetiségi statisztikai konferencia is, amelyet - a kérdésben illetékes szervek és intézmények támogatásával - a Központi Statisztikai Hivatal rendezett meg 1992. szeptember 2-4. között.

A konferencián Ausztria, a Vajdaság, Szlovákia, Románia, Horvátország és Szlovénia statisztikai hivatala képviseltette magát, természetesen a legkülönbözőbb nemzetiségű és hazai demográfusok részvételén kívül. A kisebbségi magyarsággal kapcsolatos statisztika kérdései az A szekcióban szerepeltek, a magyarországi kisebbségekkel kapcsolatos statisztikáé pedig a B szekcióban. Az elvi kérdések a megnyitó és a záró plenáris ülésen vetődtek fel.

Mihelyst megjelenik a konferencia (megígért) dokumentumgyűjteménye, a Kisebbségkutatás - természetesen - referálni fogja, annál is inkább, mert az itt referált és a konferencián szereplő szerzők - Mirnics Károly kivételével - nem azonosak.

Mindazonáltal már e szemlénk végén célszerű közzétenni a konferencia határozatait:

"A konferencia munkájában részt vett statisztikai hivatalok képviselői és a meghívott szakemberek javasolják, hogy a jövőben az adatok megbízhatósága, tárgyilagossága érdekében azok az országok, amelyekben a különböző nemzeti- etnikai-nyelvi csoportok létszáma jelentős, a népszámlálásokat a következő szempontok szerint végezzék.

Az ENSZ népszámlálási ajánlásai figyelembevételével hasznosnak tartják az alábbi ismérveknek a teljes körű népszámlálásokon való felvételét:

1. nemzetiségi-etnikai-nyelvi csoport,
2. anyanyelv,
3. nyelvhasználat.

Indokolt, hogy - különösen olyan körzetekben, ahol a különböző nemzetiségi-etnikai-nyelvi csoportok létszáma jelentős - még további kiegészítő ismérveket is vizsgáljanak (vagy a teljes körű népszámlálások alkalmával, vagy külön kiegészítő, részfelvételek útján):

4. születési hely,
5. állampolgárság,
6. vallás,
7. az apa nemzetisége és születési országa,
8. az anya nemzetisége és születési országa."

Ezen felül voltak még "eljáráskönyvtési és -pontosítási" ajánlásai is a konferenciának (a főbb nemzetiségi-etnikai-nyelvi csoportok listájának kinyomtatása a kérdőíven, kitöltési útmutató minden kisebbség nyelvén; az adatszolgáltatás anonimitására kötelezettségvállalás; a főbb ismérvek európai szintű meghatározásának szabványosítása; a kisebbségek részvétele a népszámlálásokban; a településszintig lebontott feldolgozás-publikálás-hozzáférhetővé tétel; a nemzetiségi vonatkozások területi egységek szerinti külön feldolgozása; közös nemzetiségi statisztikai feldolgozások kiadása az érdekelt országok részvételével, amelynek első, az 1990 körül tartott népszámlálásokra vonatkozó kötetét a KSH adja ki; szövetkezés közös speciális és rétegvizsgálatokra; a bevándorlási-kivándorlási adatok egzaktt figyelembevétele).

Gyurgyik László: Szlovákiai magyarok új népszámlálási adatai. = Regio, 3. évf. 1992. 3. sz. 82-96. p.

Varga E. Árpád: Az 1992. évi romániai népszámlálás előzetes nemzetiségi adatközlése. = Regio, 3. évf. 1992. 3. sz. 74-81. p.

Mirics Károly: A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása. = Regio, 3. évf. 1992. 3. sz. 97-117. p.

Sebők László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. = Regio, 3. évf. 1992. 3. sz. 118-134. p.

Kovácsics József: Beszámoló a nemzetiségi statisztikai konferenciáról. = Statisztikai Szemle, 71. évf. 1993. 1. sz. 71-73. p.

F. T.

Rassz szerinti besorolások az USA népszámlálásában (1890-1990)

A Kisebbségkutatás 1991/92. évfolyamának 3. száma már közölt e tárgyban egy rövid ismertetést, nevezetesen David Reithnek, az Ethnic Forum egyik 1990-es számában megjelent cikkéről. Sharon M. Lee, a Richmondi Egyetem Szociológiai és Antropológiai Tanszékének munkatársa azonban szélesebb történeti képet

rajzol, és kritikusabban veti fel ugyanezt a kérdést az Ethnic and Racial Studies c. negyedéves lap 1993-as első számában.

Szerzőnk négy témára összpontosítja figyelmét: 1. a bőrszín fontosságának történelmi és máig folytatódó fontossága a népszámlálások során, ami a rassz meghatározásakor a fehér, nem-fehér dichotómiában jut kifejezésre; 2. a "tisztá" rasszokban való gondolkodás, az a hiedelem, hogy az amerikai többséget egyetlen tiszta fajhoz tartozóként le lehet írni; 3. pán-etnikai faji csoportok kialakítása a népszámlálások során; 4. "faj" és etnikum összekeverése a népszámlálási rassz-csoportok kialakításakor. Bizonyítható, hogy különösen az 1980-as és 1990-es népszámlálások kategóriái politikai érdekeket tükröznek.

De mi is a rassz és az etnikum? Szerzőnk a Van der Berghe által, az 1967-es new-yorki kiadású Race and Racism c. könyvében megfogalmazott "bevett szociológiai értelemben" használja a két kifejezést. Eszerint a rassz olyan csoportot jelöl, "amely társadalmilag meghatározott, de fizikai kritériumok alapján, míg az etnikum ugyancsak társadalmilag meghatározott dolog, de kulturális ismérvek alapján".

A faj szerinti megkülönböztetés a rabszolgafelszabadítás után kerül bevezetésre, hisz azelőtt a "szabad ember-rabszolga" kategóriákat használták. Az 1890-es év számlálóbiztosai részletes utasításokat kaptak arra, hogy a feketék különböző fajtáit részletesen különböztessék meg. Feketének számított mindenki, akiben 3/4-nél több fekete vér volt: innen az 1890-es népszámlálás minuciózus "mulatt" "negyedrészt" (quadroon), "nyolcadrészt" (octoon) definíciói. A nem-fehér lakosság aprólékos számbavételére utal, hogy az akkoriban mindössze 0,17 százaléknyi kínai és japán lakosságot külön is regisztrálták.

Az 1910-es és 1920-as népszámláláskor a nyolc lehetséges kategória közül hat vonatkozott a nem-fehér népeiségre. Az 1930-as népszámlálás során tíz csoportot vettek fel: a négy új kategória a mexikói, a filippinó, a hindu és a koreai volt. 1940-től kezdve a mexikóiakat "fehérnek" tekintették. (Szerzőnk külön nem említi, de a cikkében közölt hasznos táblázatból kiderül, hogy az "egyéb" kategóriát 1910-től használják. Ugyancsak érdekes megfigyelni a táblázatból, hogy az óslakos indiánok az 1890-es 8. sorrendi helyről 1940-re a 3. helyre kerülnek, 1950-től kezdve pedig "American Indian", illetve Indian(Amer.) néven szerepelnek a kérdőíven. Az indiaiakat "ázsiai indiánként", de az "egyéb" csoportban tartják számon.)

Az 1960-as népszámláláskor vezették be először a hawai, sőt a "részben hawai", valamint az aleut és eszkimó kategóriákat. Ugyancsak ugyanekkor utasították a kérdezőbiztosokat, hogy a "latin származású" embereket fehérnek kell tekinteni, hacsak nem "határozottan néger, indiánok vagy más fajhoz tartozók". 1990-től használják az API gyűjtő-csoportot (ázsiai vagy csendes-óceáni szigetlakó), ahová a kínaiak, fülöp-szigetiek, hawaiiak, koreaiak, vietnamiak, japánok, "ázsiai indiánok", szamoaiak és guam-szigetiek tartoznak. Így érdekes módon egyre kisebb hangsúly esik a fekete-nem-fe fekete megkülönböztetésre. Viszont a lehetséges kategóriák száma mégis növekszik. Ennek az az oka, hogy népszámlálási adatokkal igyekeznek az egyes kisebbségek jogosultságát szerezni bizonyos támogatásokra. (A szerző szerint a harmincas évektől kezdve fehérek és feketék pl. megegyeznek abban, hogy az akár egy csepp fekete vér már "fekete" kategóriát jelent.)

A fentiekben leírt és a táblázatban közölt kategóriák fő ellentmondásai Sharon M. Lee az alábbiakban látja: bizonytalanság van a "fehér", "fekete", és az "egyéb" kategóriákban való sorolásnál; a nem-fehérek apró csoportokra való részletes felosztásával a szisztéma elsősorban a fehér dominanciát kívánja biztosítani. A kategóriák változása az egyes csoportok politikai súlyától, illetve a többség által megítélésétől függ. Így a "hispan" (máshol ugyanez: latin) származásúak gyakorlatilag bárhelyik, akár a fehér csoportba is bekerülhetnek, míg már a múlt század végén a kínaiakkal, majd a II. világháború idején a japánokkal szembeni ellenérzések okozták, hogy őket viszonylagosan kis létszámuk ellenére is rendkívül pontosan regisztrálták. Az ázsiaiak 1980 óta bekövetkezett tagoltabb számbavételét e bevándorlók növekvő létszáma, s az USA társadalmában betöltött politikai szerepének növekvő súlya magyarázza.

Szerzőnk egy fejezetben kitér a "tisztá" és "kevert" fajok, illetve az "egyéb" kategória bonyodalmaira is. Ez különösen szembetűnő mióta bevezették az ún. ön-kategorizáló rendszert, ami a 80-as népszámlálás postai lebonyolítása miatt vált elkerülhetetlenné. Az "egyéb" kategóriában a válaszolók 95 százaléka "hispan" származást jelölt meg. Ők az egyéb kategóriában is maradtak. Akik azonban "fekete-fehér" fajúnak vallották magukat, a fekete kategóriába kerültek át, míg a magukat "fehér-feketének" vallók a fehérek számát szaporították. Míg egyrésztől hagyományosan zajlik (a kétpólusú fekete-fehér elhatároláson belül) a fehér kontra fekete, illetve amerikai indián vagy ázsiai elhatárolási kísérlet, észrevették (pl. Paul Starr szociológus), hogy a nagy létszámú latin-amerikai bevándorló miatt valójában egy három pólusú rétegződés - fehér-fekete-hispano - van kialakulóban.

A hivatalos statisztikai besorolások olyan együvé tartozásokat is tudnak teremteni, amelyek valójában korábban nem léteztek. A hagyományosan fehérek közé sorolt egyes népcsoportok viszont (mint a korai bevándorlások idején a zsidók, sőt részben máig az olaszok) a kedvező besorolás miatt valóságos helyzetüknél jobb megítélésben részesültek. Az API-k (ázsiaiak és csendes-óceáni szigetlakók) esetében faji és etnikai megítélések, illetve terminusok keverednek. Az 1980-as népszámlálásról írva a Politics and Numbers c. 1987-es tanulmányban Petersen megállapítja: "Meggzegték a taxonómia elemi szabályait, nevezetesen azt, hogy az osztályoknak kölcsönösen ki kell zárniuk egymást, miközben fel kell ölelniük az egész populációt, továbbá, hogy a különböző felvett osztályoknak hozzávetőleg azonos fontosságúaknak és nagyságúaknak kell lenniük". Egyik kirívó példa a taxonómiai keveredésre, hogy az 1930-as évben a "hindu" is választható volt faji megjelölésként, holott ez vallási, azaz kulturális kategória: sem fajhoz, sem etnikumhoz nem köthető.

Igen kényes kérdés és sok ellentmondás forrása az, hogy a népszámlálási adatokat a törvény által előírt programok végrehajtása során forrásként használják különböző szövetségi hivatalok. Így a munkavállalási egyenlőséggel kapcsolatos program során, a kisebbségi vállalkozásfejlesztési programnál, az ún. "igazságos lakhatási törvény" (Fair Housing Act, 1968) végrehajtásakor stb. A rassz szerinti csoport-osztályozások felvetik a csoportérdek és az egyéni érdek közti ellentmondások kérdését is. A hátrányos helyzetű csoportok diszkriminálása ellen is működ-

hetnek, jóvátétel alapjául is szolgálhatnak, de könnyen használhatják fegyverül őket az ún. "fordított (pozitív) diszkriminációhoz" is.

Amerikában számtalan testület és hivatal befolyásolja a népszámlálási kérdőívek legkritikusabb, 4. kérdéscsoportja kérdéseinek, illetve azok feltevési módjainak kialakítását. Az 1990-es népszámlálás előtt a Kongresszus akadályozta meg az ún. rövid kérdőív kibocsátását, elsősorban a növekvő létszámú filippinók közbenjárására: javított változatában a "rassz" iránt érdeklődő 4. kérdésre adható válaszok a faji, etnikai és földrajzi terminusok konfúziójához vezetnek.

Cikkének befejezéséül szerzőnk leszögezi: a rasszra, faji hovatartozásra vonatkozó kérdések Amerikában rendkívül erős érzelmeket szoktak kavarni. Megítélésüköz nincsenek objektív kritériumok. (Mutatja ezt az "egyéb" kategóriához való sorolódás iránti kívánság, illetve több új kategória - európai amerikai, afrikai amerikai stb. - felbukkanása). Szerzőnk szerint egyetlen jó megoldás van: eltörölni a félrevezető rassz szerinti kategorizálást, ami amúgyis egy "taxonómiai rémálmon" alapul. Ennek két eredménye lehet: előbukkan az igazság, amit eddig hivatalos címkék fedtek el, s végre kapcsolatot lehet találni a hivatalos statisztikák, illetve a valós társadalmi és politikai körülmények között.

Lee, Sharon M.: Racial classifications in the US census: 1890-1990. = Ethnic and Racial Studies, 16. vol. 1993. 1. no. 75-94. p.

T. A.

A referátumokat készítették:

B.K. – Benda Kálmán
Ch. Gy. – Cholnoky Győző
Cs.A. – Csoboth Attila
F.T. – Futala Tibor
Gy.M. – Gyetvai Mária
J.A. – Juhász András
K.J. – Kakasy Judit
K.O. – Kovács Olga

K.S. – Komáromi Sándor
K.T. – Koltay Tibor
N.E. – Niederhauser Emil
S.B.A. – S. Benedek András
S.Gy. – Sebestyén György
S.P. – Sonnevend Péter
T.A. – Tokai András

Válogatásunk forráskiadványai:

Bericht des BIOst (Németország)
Conscience et Liberté (Franciaország)
Le Courier des Pays de l'Est (Franciaország)
Deutsche Studien (Németország)
Ethnic and Racial Studies (Anglia)
Európai Szemle (Magyarország)
Híd (Jugoszlávia)
Kapcsolat - Körmeyzet - Közösség (Magyarország)
Korunk (Románia)
Létünk (Jugoszlávia)
Minderheitenfragen in Südosteuropa (Németország)
Monthly Review (USA)
Nationalities Papers (USA)
Politique Internationale (Franciaország)
Problèmes Politiques et Sociaux (Franciaország)
RFE/RL Research Report (Németország)
Razprave in gradivo (Szlovénia)
Regio (Magyarország)
Revista Istórica (Románia)
Revue d'Études Comparatives (Franciaország)
SSA (Oroszország)
Slovenské Pohl'ady (Szlovákia)
Slowakei (Németország)
Statisztikai Szemle (Magyarország)
Suevia Pannonica Németország)
Südosteuropa (Németország)
Századok (Magyarország)
Új Pedagógiai Szemle (Magyarország)
Ukrajinskij Istorichnij Žurnal (Ukrajna)

A KÓDEX a könyv- Könyv- tárosok áruház áruháza

Régi helyen, új néven, széles választékkal és szolgáltatásokkal
készséggel állunk a vásárlók és a könyvtárak rendelkezésére

Címünk:

1054 Budapest, Honvéd u. 5. (Báthory u. sarok)

Telefon/fax: 132-7357, 132-7385, 131-6350

Nyitvatartás:

Hétfőtől péntekig 9-től 17 óráig

**ÚJ SZOLGÁLTATÁSUNK KÖNYVTÁRAK, INTÉZMÉNYEK,
ISKOLÁK RÉSZÉRE:**

Kívánságukra telefaxon tájékoztatást adunk az Önöket érdeklő
magyar és idegennyelvű könyvújdomságokról, hanglemezekről,
video- és hangkazettákról, oktatási programokról.
A megrendeléseket telefaxon fogadjuk, az anyagokat postai utárvétellel
- a szerződött könyvtáraknak a kért fizetési mód szerint -
azonnal szállítjuk.

Kapcsolat - Környezet - Közösség (Csíkszeredai antropológiai írások)	669
Értéktudat és önreflexió (Cs. Gyimesi Éva)	671
A népviselet nemzeti megtartó erejéről (Karly-Berger, Susanna)	672
A kisebbségi művelődés lehetőségei a kommunista Romániában (Gáll Ernő)	674
Az erdélyi magyar színházi kultúráról. Tompa Gábor munkássága (Bérczes László)	676

Kelet-közép-európai országok és népek kapcsolatai

Magyarok Magyarországon, magyarok Szlovákiában (Grébert, Arvéd)	678
Kárpátalja és szomszédai (Reisch, Alfred A.)	680
A cseh és szlovák szövetség megkérdőjelezése: politikai és gazdasági vonatkozások (Blaha, Jaroslav – Wehrlé, Frédéric)	681
A jugoszláv tragédia és a szlovák politika (Lipták, Lubomír)	684

Kisebbségi politika

Ultranacionalista győzelem Kolozsvárott (Gallagher, Tom)	685
A nemzetiségek válsága és a politikai rendszer válsága Jugoszláviában (Canapa, Marie-Paule)	686

Kisebbségi jog

Emberi jogok - vallás, egyházak - kisebbségek (Conscience et Liberté)	688
A cigányság jogi helyzete (Klopčič, Vera)	691

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Néhány gondolat az 1968-as nemzetiségi törvényről (Györe Zoltán)	692
A szerbek egyházi és iskolai önállósága a kiegyezés utáni Magyarországon (Csehák Kálmán)	694
A magyarországi zsidók bevándorlásának negyedik korszaka (Varga László)	695
"Erdélyi szász", "magyarországi német", "dunamenti sváb" ? A dél-kelet-európai németek identitás-problematikájáról (Seewann, Gerhard)	697
Az erdélyi szász identitás történelmi változásai (Zach, Krista)	699
Az egyesített román fejedelemség politikai nézetei (Borsi-Kálmán Béla)	700
Románia és az aromunok kapcsolatai 1913-ban (Filitti, I.C.)	702
Történészek vitája a Dejiny Slovenska c. hat kötetes akadémiai színtézis fölött (Zemko, Milan)	703
A krími tatárok sorsa	
I. A Krími Szovjet Köztársaság létrehozása 1919-ben (Garcev, P.I. – Ovod, V.V.)	705
II. A krími tatárok kitelepítése 1944-ben (Bugaj, M.F.)	707
III. Krími tatárok – az ismét elmaradt igazságtétel (Seytmuratova, A.)	709

Módszertani kérdések

A kisebbségi magyarság fogyatkozásának okai. Nemzetiségi statisztikai konferencia Budapesten (Gyurgyik László, Varga E. Árpád, Mirnics Károly, Sebők László, Kovácsics József)	710
Rassz-szerinti besorolások az USA népszámlálásaiban (Lee, Sharon M.)	715

KISEBBSÉGKUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Az etnikai konfliktusmegoldás tipológiájának kialakítása
(Int. Political Science Review)

Az emberi jogok dilemmája (Cullen, R.)

Az állam és a nyelvpolitika (Esman, M.J.)

Európai kisebbségek a jelenkor történelemoktatásában
(Az Esneux-ben tartott nemzetközi konferencia anyaga)

Nemzeti mítoszok a 19. századi magyar irodalomban (Bisztray, George)

Jugoszlávia politikai jövője (Seroká, Jim)

Vallás, egyház, nemzettudat. A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt (Hadrovics László)

Nacionalizmus, nemzeti kisebbségek Ukrajnában (Furtado, Charles)

